

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 2

1933

KAHETEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

**H. KRUS
PEATOIMETAJA**

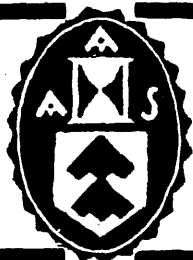
**O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG**

SISU:

	Lk.
Kesk-Eesti muistsete maakondade asend. R. Kenkman.	65
Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885. Leida Rebane. . .	79
Akadeemiline Ajaloo-Selts 1932./33. tegevusaastal. M. Sorgsep.	93
Suur uudisteos meie maa kohta Gustav II Adolphi ajastul. Juh. Vasar. . .	101
Kirikute ja valdade arhiividest. O. Liiv.	110
Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519—1522. E. Blumfeldt.	116
Varia	125

AJALOOLINE AJAKIRI

1933

N° 2

II VEERAND

TARTU

Kesk-Eesti muistsete maakondade asend.

II.

Edasi katsume, nii palju kui praegu iganes võimalik, selgitada ja määrata Vaiga ja Jogentaganian vahelist piiri ka Iga-verest ida- ja Saadjärvest läänepool. Ürikuliste ja teiste allikandmete puudusel võime esiotsa toetuda jällegi vaid looduslikele vahedele ja tõketele. Selgubki, et vaid kahe-kolme kilomeetri kaugusel Iga-verest idapool leidub Jõusa soo, temast umbes sama palju edasi Kongi soo ja sellest juba idakirde ja kagu poole suur, umbes 16 km pikkune ja 14 km laiune metsaala, mis ulatub Jõemõisa (Jegel) mägedest põhjas kuni Vara ja Kaarlimõisani lõunas ning Kulmuvere ja Kaitsemõisa külast läänes Maarja-Magdaleena kihelkonna idapiirini¹⁰⁸). Kirjeldatud soode ja metsade ala, mida praegu küll voortel ja kõrgendikel siin ja seal katkestavad külad oma põldude, karja- ja heinamaadega, oli muiste kahtlemata palju ühtlasem, palju raske- mini läbitav ja veelgi hulga hõredamini asustatud kui nüüd, või hoopis elaniketa. Paistab olevat väga tõenäoline, et metsaala praeguse Maarja-Magdaleena keskida- ja kaguosas ongi jäänus muistse Vaiga maakonna looduslikust kagupiirist siinkohal. Täpsamat piirjoont kõnesolevas metsaalas tõmmata on võimata ja see oleks mõtetugi. Arvatavasti kuulus kogu see metsaala tagamaana naabermaakondadele — Vaigale, Sobolitzile ja Jogentaganianale — ühiseks metsastamiseks. Muidugi igaühele vastav lähem osa, kuna kindlamad piirid seal üldse puudusid¹⁰⁹).

Et Vaiga maakond kagus ja lõunas sellest suurest metsaalast veel

¹⁰⁸) „Tartumaa“. Maarja-Magdaleena kihelkonna kirjeldis lk. 267 ja 268 ja sellele lisatud kihelkonnakaart.

¹⁰⁹) Tagamaade ja metsastusalade kohta vrd. M o o r a, Eestlaste kultuur. lk. 67.

kaugemale oleks ulatunud, jättes metsapiirkonna täiesti oma sisealaks, pole loomulik ega kuidagi mõeldav, sest järgmisteks looduslikeks piirideks antud suundades oleks vaid Emajõgi ja Peipsi. Viimasel juhtumil muutuks aga Sobolitz'i ja Jogentagania olemasolu väga küsitavaks. Seega peame Maarja-Magdaleena keskida- ja kaguosa suurt metsaala arvestama kui loendatud naabermaakondi lahutavat looduslikku piiriala. Vastavalt sellele pidi muiste Maarja-Magdaleena kihelkonna lõunasopp — praegune Vara vald ühes sealse Piritä (Brigitta) nimelise abikirikuga — samuti nagu Iga-verege kuuluma Jogentagania sse. Viimasest ei eralda teda mingid asustamata vahed või looduslikud tõkkes, nagu on lugu kihelkonna põhjapoolse osa suhtes.

Ka Saadjärve põhja-lõuna joonest edelapoolle algavad peagi asustamata alad. Pupastvere raba ühes madalate soiste kallastega Mudajõega, Kärkna Karusaare mets ja lõpuks Kursi kihelkonna piiril suur Kärevere mets, mis ulatub edelas Laeva jõeni. Laeva jõe taga tuleb aga juba madal, soine ning laialdane Emajõe luht¹¹⁰). On põhjust arvata, et muistne Vaiga-Jogentagania vaheline piir Saadjärve joonest edelapoolle just siin loendatud soid ja metsi mööda jätkus, jättes praeguse Kärkna ja Kärevere mõisa alad pea täielikult Jogentaganiale, Laeva mõisa omad aga Vaigale.

Eespool pidime Jogentagania piiri põhjapool Saadjärve jätma lahtiseks. Nüüd on tähtis lisada, et see siiski ei võinud ulatuda liig kaugele, näiteks Äksi kihelkonna põhjatipuni Kaareperes. Jaataval korral oleks Jogentagania sattunud Vaiga põhjapoollele — ordualale Laiuses — juba väga ligidale. Kuid veel olulisem on see, et säärasel juhtumil oleks Jogentagania praeguse Kursi kihelkonna, eriti selle lõunapoolseima osa — Laeva ümbruse — pea täiesti eraldanud muust Vaigast.

Kuid meil on mõningaid andmeid ja lähtekohti, mis lubavad kaudis kindlasti järeldada, et vähemalt osa praegusest metsa- ja sooderikkast Kursi kihelkonnast, eeskätt Laeva loeti Vaigasse kuuluvaks. Kõigepealt jätab sarnase mulje Läti Henriku misjoniretke kirjeldus¹¹¹). Nimelt jutustab kroonik, et selle järele, kui ta 1220. a. oma kaaslaste preestri Theodoricu'ga oli lõpetanud ristimise Mocha piirides, läksid nad Vaiga suunas edasi. Teel leidsid nad aga mitu küla, mida ei olnud külastanud veel ükski preester. Ristitud seal kõik mehed, naised ja lapsed, jõudsid nad viimaks, „minnes Võrtsjärve ümbruses“, Vaigasse¹¹²).

¹¹⁰) „Tartumaa“ Äksi kihelkonna kirjeldis, lk. 519—521 ja kaart. Teised topograafilised kaardid.

¹¹¹) Vrd. OES'i Ar 1931, lk. 220, 228.

¹¹²) Kuna refereeritud koht kroonikast (XXIV, 5) meile väga tähtis, siis olgu ta siin esitatud täies ulatuses ning algkeeles: „...reversi sunt sacerdotes ad aliam provinciam, que Mocha vocatur, et similiter ebdomadam

Et meil eelneva põhjal Mocha ja Vaiga asend üldjoontes juba teada, see ahvatleb ja julgustab meid misjonäride kirjeldatud teekonnaosa konkreetsemale jälgimisele. Kuna matk toimus Võrtsjärve¹¹³⁾ ümbruskonnas, siis tuleb misjonäride lähtekohta edasiminekuks Mochast Vaigasse otsida esimese maakonna ehk nüüdse Põltsamaa kihelkonna lõunapoolseimates, Võrtsjärvele kõige lähemates külates. Siin võib kõige rohkem arvesse tulla vaid suur Umbuse küla, kuid samuti ka Pikknurme Kursi kihelkonnas. On väga tõenäoline, et see küla muiste kuulus Mocha alla, sest ta pole väga kaugel Põltsamaast ega ole eraldatud selles suunas eriliste looduslike tõketega. Ainult Umbuse või Pikknurme külast endastmõistetavalt võimalikult otseimat teed Vaigasse, s. t. Laevasse ja sealt kirdesihis edasi praegusele Põhja-Tartumaale suundudes, võisid misjonärid vaid nüüdses Kursis leida ristimata küli, kuhu ei olnud saanud veel ühegi preestri jalg ja millede maakondlik kuuluvuski põlnud veel küllalt selge. Üldse ei saanud peale Kursi ühtki teist säärast ala Mocha ja Vaiga vahel arvesse tulla, sest mõlemad viimatimainitud maakonnad

ibidem implentes, circumiverunt ad villas, et quolibet die circiter trecentos aut quingentos promiscui sexus baptizaverunt, donec etiam in illis finibus consummato baptismate, paganorum ritus abolerent. Et de provincia illa procedentes in Waigam invenerunt in via villas plures que nondum fuerunt ab aliquibus sacerdotibus visitate, baptisatisque viris omnibus ibidem et mulieribus et parvulis, circa stagnum Wordegerwe euntes venerunt in Waigam“...

¹¹³⁾ P a b s t (Heinr. v. Lettl., lk. 284, mk. 27) kahtleb kroonikas mainitud „Wordegerwe“ identsuses Võrtsjärvega, mille nimi teisel kroonikas esineb kujul: „Worcegerrewē“ (XV, 7) ja „Worcegerwe“ (XXIX, 3). Ta teeb muu seas oletuse, et vahest oli see ehk praegune Kuremaa järv (etwa der jenselsche See). Ka dr. P. J o h a n s e n on kõnelustes autoriga väljendanud arvamust, et „Wordegerwe“ võis muiste ennemini käia isegi praeguse Endla kui Võrtsjärve kohta.

Neil kahtlustel ja oletustel on aga õige vähe alust. Kõigepealt, mis puutub Kuremaa järve, siis on see tõesti suurimaid järvi Põhja-Tartumaal, kuid ta ei saa kuidagi tulla arvesse „Wordegerwena“, kuna asetseb liiga sügaval Vaigas, isegi idapool Tartu — Põhja-Eesti (Tallinna) igivana teed, samuti nagu kõik teisedki Põhja-Tartumaa järved peale Endla. Viimane sobib aga „Wordegerwe“ks sama vähe kui esimesedki. Läti Henrik koos oma kaasmisjonäriaga tuli kõnesoleval juhtumil Mochasse Virumaalt, s. t. ta pidi, asja kõige loomulikumalt võttes, Mocha ristimist algama kusagil Endla järve läheduses ja selleks, et läbi juba ristitud Vaiga minna edasi Jogentaganiasse, pidi ta lõpetama oma töö Mocha lõunapoolsemas (mitte põhjapoolsemas Endla lähedastes) külates. Misjonäridel oli täiesti mõtteta tulla tagasi oma lähtekohta, et siit uuesti pea samas sihis läbi ristitud maakonna tagasi pöörduda. Seega jääb ainsa võimalusena, et „Wordegerwe“ oli ikkagi praegune Võrtsjärv. Üldse ei erinegi kahtluse alla langenud nimetus nii väga suuresti sama järve teistest nimekujudest. Igatahes, kui nii hüperkriitiliselt suhtuda meie kõikidesse võõrkeelseis allikais sagedasti tundmatuseeni väänatud ajaloolistesse kohanimedesse, siis ei jõuta ajaloolise topograafia ja asustusajaloo alal küll kuigi kaugele.

olid juba ristitud¹¹⁴). Praeguse Puurmani mõisa või Kursi kiriku ligidalt pidid misjonärid pöörduma lõunakagusse — Laevasse. Viimane on Kursi ning ühtlasi ka Vaiga küladest Võrtsjärvele kõige lähemal, igatahes veel lähemal kui Umbuse või Pikknurme. Ainult kirjeldatud teel Laevasse võis sattuda katkestamatult Võrtsjärveni ulatuvatele soodele nii lähedale, et kroonikul oli ajast teatamiseks, et nad enne Vaigasse, s. t. Laevasse saabumist „käisid Võrtsjärve ümbruses“ („circa stagnum Wordegerwe euntes venerunt in Waigam“) ¹¹⁵). Laevast suundusid misjonärid piki sealset jõekallast kirdesse, kust tol ajal oli nähtavasti hõlpsam läbipääs kui otse edasi Käreveresse. Minnes edasi Käreveresse, oleks misjonärid seal või vähemalt sealt-poolt Jogentaganiasse välja jõudnud, mitte aga hulga kirdepool asetsevasse Igaveresse, nagu see sündis tõeliselt.

Laeva kuulumist Vaigasse kinnitab kaudselt ka tema allumine ordule enne maadevahetust Kärkna kloostri 1411 ¹¹⁶). Kauge ning suurte soode, metsade ja jõgedega kagus eraldatud Mocha võiski vaevalt ulatuda Laevani. Kuulsime ju, et Mochale lähemategi Kursi külade olemasolu ja maakondlik kuuluvus ei olnud Mocha ristinud Läti Henrikule varemini teada. Edasi on meile 1295. a. säilinud ürik ¹¹⁷), milles ordumeister von Dinkelaghe lahendab piiritüli Laeva (Layuas¹¹⁸) ja Ajuküla (Hagge¹¹⁹) ordutalupoegade ja Kärkna kloostrile kuuluva Kärevere (Kyrivere) ja Hardowe¹²⁰) küla talupoegade vahel. Tunnistajatena seejuures mainitakse Vaiga (Weygele¹²¹) foogti Godefridust ja ta kumpani Robertust.

Nende juuresolek ei võinud olla juhuslik, vaid möödapääsmatult

¹¹⁴) Läti Henriku kroon. XXIV, 1 ja 5.

¹¹⁵) Kõnesolev misjoniretk on toimunud arvatavasti sügisel. Siis võis vihmasadude tõttu üleujutatud soo ja üle kallaste tõusnud jõed sõna tõsisel mõttes jätta järve mulje (vrd. „Tartumaa“, lk. 210).

¹¹⁶) GU I, 181.

¹¹⁷) UB III, 560 a. See praegust Kursi kihelkonda osaliselt puudutav vanim tähtis ürik on seni vähe tähelepanu leidnud (Gernet, Verfassungsgeschichte d. B. Dorpat, lk. 16, mk. 10; Dragendorff, K., Ueber die Beamten des Deutschen Ordens in Livland während des XIII Jahrhunderts, Berlin [1894], lk. 94). Selle põhjustas asjaolu, et Bunge UB'is Laeva — „Layuas“ — asemel „Laynas“ luges (s. t. „u“ ära vahetas „n“-iga) ja ürikus mainitud kohad arvas Järvamaal asetsevat. Seepärast on nähtavasti ürik isegi GU I-st välja jäänud. Kuid pole kahtlust, et ürik siiski Laeva ja Kärevere vahelise piiritüli kohta käib. Seda arvab ka dr. Johansen, kes mind lahkesti selle üriku juurde on juhatanud.

¹¹⁸) Et siin „Layuas“ tuleb lugeda „Laynas“ asemel, nagu seisab UB III, 560 a, ei vaja pikemat selgitust, sest vanemal ajal kirjutati „v“ ja „w“ asemel sagedasti „u“. Viimase vahetamine „n“-ga võib aga juhtuda väga kergesti.

¹¹⁹) Grefenthal, lk. 29 esineb see nimi kujul „Achgy“.

¹²⁰) Ainult seda nime ürikus ei saa kaartide ja kirjanduse najal identifitseerida. Pole kahtlust, et see leidus kusagil praeguse Kärevere mõisa alal.

¹²¹) Ka see nimi on ürikus vigane või valesti loetud „Weygixle“.

tarvilik. Ei saa kuidagi eeldada, et ordumeister ise oleks küllaldasel määral tunnud kauge Laeva metsanurga kohalikke olusid ja ainult selle najal teinud oma otsuse. Siin olid talle selgitajatena ja tunnis-
tajatena tingimata abiks vastava ala foogt ja tema kumpan, kelle ülesandeks jäi kahtlemata ka saavutatud kokkuleppe teostamine kohal ja hiljemini järelevalve selle täitmise suhtes. Oleks Laeva kuulunud Mochasse, siis oleks piiritüli lahendamisest osa võtnud juba selle ala, mitte Vaiga foogt.

Ühtlasi oleme Laeva juures Vaiga kagupiiri jälgimisega välja jõudnud maakonna asustatud ala edelatipuni. Edasi minna senises suunas enam ei saa, sest nagu tähendatud, on ees kaks jõge — Laeva ja Emajõgi — ja nende kaldail laialdased madalad heinamaad ja sood. Oleme sunnitud pöörduma põhja poole ja võtma vaatlusele Vaiga läänepiiri vastu Mocha maakonda.

Kuid siin satume nüüdses Kursi kihelkonnas peaaegu lahendamatu küsimuse ette. Meil ei leidu muistse maakonnapiiri tähistamiseks enam mingisuguseid ürikulisi andmeid või toetuspunkte. Ent lubatagu siiski esitada siin mõningaid puhthüpoteetilisi arvamusi ja harutlusi, mis võiksid kui mitte rohkem, siis vähemalt teatud määralgi saada aluseks ja lähtekohaks küsimuse edaspidisel käsitlusel.

Nagu Läti Henriku misjoniretke kirjeldusest selgus ja korduvalt rõhutatud, ei olnudki siin maakondlikku kuuluvust veel täiesti välja kujunenud. Ega's muidu kroonik Mocha ja Vaiga vahel võinud avastada küli, mida ta ei saanud lugeda ühe ega teise maakonna järele. Tundub, et siia Kursi kihelkonna laialdaste metsade ja soode vahele oli tärkamasuus omaette väike maakond — kiligunda —, mis ajakohaselt muudetud kujul teostus mitte väga palju hiljemini kirikliku kihelkonna näol. Nähtavasti oli Läti Henriku ajal asustus selleks veel liiga hõre, sest Kursist ei tunta arheoloogilisi leide isegi nooremast rauaajast pea absoluutselt mitte ¹²²⁾.

Pärastpoole näib aga kõnesoleva kihelkonna asustamine minevat võrdlemisi kiiresti, sest tema tegelikul üleandmisel 1426. a. Kärkna kloostri valdusse maadevahetuse alusel loendatakse juba pea kõik praegused tähtsamad külad ¹²³⁾. Maa-alaliselt moodustab kihelkond

¹²²⁾ „Tartumaa“, lk. 220.

¹²³⁾ Grefenthal nimetab oma kroonikas, lk. 29, järgmisi Kärkna kloostri vahetatud ning üleantud küli praeguses Kursi kihelkonnas. (Sulgudes on toodud praegused nimekujud): Laybas (Laeva), Achgy (Ajuküla), Vonreckeuer (Väänikvere), Toruen (Tõrve), Oygenkul (Ojaküla), Tanckes (Tammiku), Kaua (Kaave), Pieteuorm (Pikknurme), Kayvatteuer (Kaatvere), Satkuil (Saduküla), Meinehande (Mäända), Hirgeuorm (Härjanurme), Kruckeumoyse (Kurukase), Jewuc (Jõune). Kursile kuulub ka Saraserckeuer (nähtavasti Saare küla Pikknurme ligidal Põltsamaa kihelkonnas). Identifitseerimata jäävad: Tackever ja Kalckereyge.

veel meie päevilgi päris ühtlase terviku, mis eraldatud ümbruskonnast enamasti väga kindlate looduslikkude piiridega¹²⁴). Idas ja kagus ümbritsevad teda Äksi kihelkonna piiril suured ning kohati väga soised metsad, kohati päris rabad. Läänes ja põhjas on lahutavad metsa ja soodealused kihelkonna piiril osalt veel laialdasemad ja vähemläbitavad kui idas ja kagus. Igatahes väga iseloomustav tohiks olla fakt, et veel praegugi on Kursi kihelkonnal ainult üks suvine ühendustee läänepoole, nimelt see, mis viib Pikknurme külast kas otse või sealtamast lähtudes, kuid Umbuse küla kaudu ringi tehes Põltsamaale¹²⁵). Siit sellest ainukesest „lääne väravast“, nagu oletasime¹²⁶), pidi oma misjoniretkel Kurssi tulema ka Läti Henrik koos abilisega.

Rohkem kui mujalt on Kursi avatud kirde ja põhjakirde poolt, s. t. just seal, kus pool asetses muistse Vaiga maakonna süda praegusel Laiusel ja Palamusel. Uuemal ajal¹²⁷) kulgevad Kursi kihelkonna tähtsamad liiklemisteed peale Põltsamaa tee kõik edelakirde ja lõunaedela — põhjakirde suunas, jälgides üldiselt Laeva ja Pedja jõe ja viimase harujõgede jooksu. Kuigi need teed, vähemalt osaliselt, on alles meie päevil aetud, õgvendatud ja ehitatud¹²⁸), võib siiski üldiselt oletada, et kõvemad, kandvamad ning kuivemad jõekaldad pakkusid muiste ainsaid liiklemisvõimalusi soises väheasustatud või sageli hoopis asustamata metsamaastikus. Pole ju kaunis laialt esinev näht¹²⁹), et liiklemisteed lähevad piki jõekaldaid, sugugi juhuslik, vaid tingitud pea alati ümbritseva maastiku vähemast kasutamiskõlvulikkusest teeks. Edasi on üldtuntud, et maa esialgne asustus eelistas järgida jõgede jooksule. Ka Kursis asetsevad tähtsamad kohad, nagu kirik, Puurmani mõis ja terve rida küli jõgede kaldail.

Toetudes neile tähelepanekuile, tohiksime küll väita, et hoolimata üldistest väga viletsatest liiklemisvõimalustest ja halvast teestikust

¹²⁴) Kõik toodud järeldused ja kirjeldused põhjenevad topograafiliste kaartide ja „Tartumaa“ andmeil (vt. viimases teoses eriti lk. 211—212, 214 ja 521).

¹²⁵) Eesti teedekaart, Teedeministeeriumi Maanteede ja Ehituse Osakonna väljaanne 1931, leht IV.

¹²⁶) Vt. eespool lk. 67.

¹²⁷) Vanema aja teestiku kohta puuduvad kahjuks täielikumad andmed; sest Mellin (leht nr. VII) kui ka Rücker (Spezialcharte von Livland in 6 Blättern, 1839, leht I) märgivad oma kaartidel vaid kaugemas liiklemises tähtsust omavad teed, Kursi alal eeskätt Puurmani mõisa — Pikknurme — Põltsamaa ja Kursi kiriku — Härjanurme — Painküla tee. Vähemad, kohalikud teed, mis meile käesoleval juhtumil samuti tähtsad, jätavad nad välja.

¹²⁸) „Tartumaa“, lk. 214.

¹²⁹) Peale Kursi võib seda kõige paremini tähele panna samuti metsaja sooderikka Pärnumaa teede juures, nagu Kilingi-Nõmme — Surju — Pärnu, Tori — Sindi, Pärnu-Jaagupi — Pärnu, Kärü — Vändra — Suurjõe jne. teel, mis kõik kulgevad piki jõekaldaid.

kuni peaaegu meie päevini¹³⁰⁾, oli Kursi kihelkonnal siiski juba muistsest ajast alates tihedamad ja paremad ühendusvõimalused piki jõgesid ida ja kirde pool asetseva Vaigaga kui risti üle jõgede loodepoolse Mochaga, välja arvatud ulatuselt kihelkonnast õige väikese osa moodustav Pikknurme ümbrus, kust Mochasse, s. t. praegusele Põltsamaale pääs oli hõlpsam ja lähedam.

Võttes kokku kõik toodud väited, paistab praeguse Kursi kihelkonna kuulumine muistsesse Vaiga maakonda olevat palju tõenäolisem ning loomulikum kui Mochasse, mille järele võis olla vaid Pikknurme ühes lähema ümbruskonnaga. Muidugi oldi selles maakondlikus kuuluvuses täiesti teadlik vaid seal, kus asustus oli juba mõnevõrra tihedam, nagu Laevas. Et tehtud järeldused oleksid selgemad ning arusaadavamad, lubatagu lühidalt korrata selle poolt rääkivad argumendid:

1) Läti Henriku isiklikkude kogemuste järele misjoniretkel ulatus Vaiga Võrtsjärvele õige ligidale. Kusagil mujal peale praeguse Kursi kihelkonna, eriti tema lõunapoolseima osa — Laeva — ei olnud see aga üldse mõeldav.

2) On säilinud kindel ürikuline tõend 13. sajandi lõpust, mis jätab vaid väheseid kahtlusi Laeva alluvuse kohta Vaiga foogtile.

3) Kirde, s. t. Vaiga suunas oli Kursi piki ses sihis voolavaid jõgesid juba muiste rohkem avatud, kui loodes asetseva Mocha poole, kuhu veel praegugi suvise teega viib vaid üksainus kindel „värav“ Pikknurme kaudu.

Mis puutub Kursi märkimisse muistset maakondlikku liigestust näitavatel kaartidel, siis peaks nüüdsest peale selle kihelkonna küll liitma Vaigaga, mitte Mochaga, nagu see seni teinekord¹³¹⁾ näidatud. Esiotsa veel täiesti lahtiseks jäänud Pikknurme ümbruse looduslikuks piiriks sel juhtumil, kui see ala tõesti kuulus Mochasse, oleks olnud kirdes vastu Mäända küla leiduv suur Liivaoja mets¹³²⁾, mida läbib alles kõige uuemal ajal rajatud nõörsirge maantee Mäända ja Pikknurme küla vahel. Edasi võis muistne piir jätkuda lõunaedela sihis, minnes kaares Puurmani mõisa ja Pikknurme vahelist metsa mööda üle Puurmani — Põltsamaa tee ja siis soist metsa ja heinamaad mööda Pikknurme jõe suubumiseni Pedja jõkke, jättes Pikknurme ühes naaberkülade Ruupa ja Kunilaga Mochale¹³³⁾. Lõunapool Pedja jõge asetsev laialdane asustamata ala — sood, rabad ja heinamaad — olid naabermaakondade vahel kasustamise mõttes jagatud ehk umbes

¹³⁰⁾ „Tartumaa“, lk. 214.

¹³¹⁾ A m e l u n g, Fellin, lk. 46 ja 47 vahel „Karte Nr. 1“.

¹³²⁾ „Tartumaa“, lk. 211 ja sealsamas Kursi kihelkonna kaart.

¹³³⁾ Seals. ja 1. ja 3. verstane sõjaväe topograafiline kaart.

praeguste Laeva ja Põltsamaa alade vahel lõunakagu suunas peaaegu Emajõe ni minevat joont¹³⁴⁾ mööda.

Kui aga Pikknurme oma ümbrusega juba muiste seisis tihedamas ühenduses praeguse Kursi kihelkonna alaga idas, mis pärastise kihelkonna keskuse — kiriku — läheduse tõttu vahest veel tõenäolisem, kui kuuluvus Mochasse, siis oleks Vaiga loomulikuks piiriks vastu Mochat olnud praegune kihelkonna ning ühtlasi ka Tartu ja Viljandi maakonna vaheline piir. See läbib siin Puurmani-Põltsamaa tee ümbruses metsi ja heinamaid, mis pole aga enam nii läbipääsmatud kui edasi kirde, põhja ja lõuna poole.

Jäeb veel määrata ning selgitada põhjapoolne osa Vaiga läänepiirist, alates Kursi kihelkonna põhjapoolseimast tipust kuni Järvamaa lõunapiirini. Siin asetsevad praegu vastastikku 2 kihelkonda: läänes ehk muistse Mocha poolal Põltsamaa ja idas ehk muistse Vaiga poolal Laiuse kihelkond. Nähtavasti Pabsti üldisest märkusest¹³⁵⁾ Mocha asendi kohta on alguse saanud arvamus, nagu pidi mainitud maakond (Mocha) haarama ka osa praegust Laiuse kihelkonda¹³⁶⁾. See arvamus ei pea aga küsimuse lähemal järelekaalumisel paika.

Esiteks ei leidu muistse Mocha ja Vaiga vahel praeguse Põltsamaa ja Laiuse kihelkonna alal kohasemat ja maakondi veel rohkem lahutavat looduslikku piiri, kui seda on üldiselt nüüdne kihelkondade vaheline piir, muidugi selle erinevusega, mis maksab kõikide muistsete piiride kohta, et neid ei saa vististi kusagil võtta ega kujutella nii kindlajoonelistena, kui praeguseid. Eraldavad asustamata vahealad naabermaa- ja kihelkondade vahel olid kahtlemata veel jaotamata selgemate ja kindlamate piirjoontega¹³⁷⁾.

Praeguse Põltsamaa ja Laiuse kihelkonna vaheline looduslik piir algab laialdase soodekogumiga Laiuse kihelkonna loodenurgas Endla järve ümbruses, mille osad kannavad mitmesuguseid eri nimetusi, nagu: Linnusaare raba, Kaasikualuse raba, Teosaare raba, Lubjasaare soo, Vaimastvere soo jne.¹³⁸⁾. Ei tohiks olla mingit kahtlust, et muistne Mocha ja Vaiga vaheline piir põhjas võis alata ainult siit. Kusagil arvesse tuleval alal ei leidu enam teist säärast suurt läbimatu ja täiesti asustamata vahet. Endla soodest lõunakagu poole jätkub looduslik kihelkondadevaheline piir kuni Kursi kihelkonna

¹³⁴⁾ Leitav kõige kergemini Stryk'i Beiträgede-le lisatud Tartu maakonna mõisaalade kaardil.

¹³⁵⁾ Heinr. v. Lettl., lk. 160, mk. 47. Seal oletatakse, et Mocha pidi asetsema Järva, Nurmekunde Virumaa (!) ja Vaiga vahel.

¹³⁶⁾ M. J. Eisen; Daani hindamise raamat Liber census Daniae (= LCD), Tallinnas, lk. 39. Köpp, Ajal. Ajak. 1923, lk. 126. Moora, Eestl. kultuur, lk. 66.

¹³⁷⁾ Moora, Eestl. kultuur, lk. 67.

¹³⁸⁾ „Tartumaa“, Laiuse kihelkonna kirjeldus, lk. 235 ja 232 jj.

põhjatipuni madalaid, soiseid metsi mööda¹³⁹⁾, mis muiste olid endastmõistetavalt palju laialdasemad ja läbipääsmatumad kui praegu. Ka siin oli muistse maakonnapiiri õige koht.

Teiseks ei luba meid Läti Henriku kindlad, isiklikel kogemustel põhjenevad andmed paigutada muistset maakonnapiiri praegusest kihelkondade ning ühtlasi ka Viljandi ja Tartu maakonna vahelisest piirist ida poole. Kui meie seda siiski teeksime, satuksime mitte ainult teisele poole looduslikku piiri, vaid ka igivanale Tartu — Põhja-Eesti — Tallinna tee, mis juba muiste kulges üldiselt samu kohti mööda, kui praegunegi raudteega rööbiti jooksev ja temaga koos Kärde ligidalt üle Põhja-Eesti piiri minev suur maantee¹⁴⁰⁾. Retkedel lõunast Tartu kaudu risti läbi Vaiga Järva- või Virumaale ei maini aga kroonik sugugi, et teel oleks puudutatud ka Mochat¹⁴¹⁾.

Esimesel arvesse tuleval retkel, nimelt jaanuaris 1212. a. rüüstasid kristlased 3 päeva Vaigas, jõudes selle aja jooksul laastata kogu maakonna¹⁴²⁾. Poleks Mocha olnud temast eraldatud kindlate looduslike piiridega — suuremate asustamata vahedega — ja Vaigale liig lähedal asetsenud, oleks temagi pidanud jagama ühist saastust, nagu see sündis samal retkel vähe hiljemini kristlaste tagasitulekul Järvast läbi Mocha ja Nurmekunde¹⁴³⁾. Teatud kaalu omab siin ka see asjaolu, et edasiminekul Vaigast Järvasse ei riiva kristlased veel Mochat. — Ja ometi pidi nende tee minema kas üle kinnikülmunud Endla järve või vähemalt läbi selle lähema ümbruse. Vastasel korral oleksid nad sattunud Virumaale, sest Järva- ja Virumaa vaheline piir lõunapoolseimas osas läks siis sealt samast¹⁴⁴⁾, kust praegugi.

Teise, Läti Henriku poolt isiklikult 1220. a. läbi Vaiga Virumaale sooritatud misjoniretke kirjelduse¹⁴⁵⁾ põhjal võime veel kindlamini veenduda selles, et Mocha ei saanud ulatuda idapoolsele praegusesse Laiuse kihelkonda ja ühtlasi ka Virumaa edelatipuni. Kroonik, tulles lõunapoolt koos oma kaaslaste Petrus Kaikkivallaga ristides läbi Vaiga, peatus enne üle piiri Virumaale siirdumist „vaigalaste äärmises“ linnuses Rioles praegusel Ripukal Kärde ligidalt. Jällegi ei kuule meie, et misjonärid teel oleksid kusagil sattunud Mochasse

¹³⁹⁾ Topograafiliste kaartide põhjal otsustades.

¹⁴⁰⁾ Johansen, LCD, lk. 244.

¹⁴¹⁾ Läti Henr. kr. XV, 7 ja XXIV, 1, XXVII, 5.

¹⁴²⁾ Seals. XV, 7: „processerunt in Waigam, et despoliantes totam provinciam apud castellum. Somelinde se congregaverunt. Sequenti die venerunt ad suos in Waiga, et quiescentes tribus diebus totam terram in circuitu despoliaverunt...“

¹⁴³⁾ Seals. Et kristlaste sõjavägi koduteel mõlemat maakonda Mochat kui ka Nurmekundet puudutas, see näitab uuesti, et Mochal puudus läänes säärane looduslik lai eraldav piir, kui idas.

¹⁴⁴⁾ Johansen, LCD, lk. 179.

¹⁴⁵⁾ XXIV, 1.

või tema ligidussegi, mis aga oleks olnud vältimatu juhtumil, kui Mocha oleks tõesti küündinud praegusesse Laiuse kihelkonda. Samuti on nüüd päevselge, et kui Ripuka ja Kärde ümbruskond kuulusid kindlasti Vaigasse, siis ei jää enam kusagil ruumi Virumaa ja Mocha kokkupuutumiseks.

Mööndes, et põhjas vastu Virumaad tõesti lugu nii oli, nagu siin kirjeldatud, võidakse ikkagi väita, et lõunapoolt nüüdse Jõgeva-Põltsamaa, endise nähtavasti juba igivana Tartu—Põltsamaa maantee¹⁴⁶⁾ ääres, kus looduslik piir enam nii selgesti tunduv ega silmanähtavalt jälgitav ei ole, kui põhja- ja lõunapool, et vähemalt seal ulatus muistse Mocha piir praegusest kihelkonna piirist idapoole. Säärast oletust näib omalt poolt õigustavat asjaolu, et poola revisjon 1599. a. loendab Põltsamaa lossialale kuuluvatena mainitud tee ääres asetsevad järgmised külad: Kaava (Kawakula), Kurista (Kuryssa), Siimusti (Simus) ja isegi veel tükk maad põhjapool, üle Tartu—Tallinna maantee leiduva Aruküla (Arokula) Paduvere küla ligidal¹⁴⁷⁾. Aruküla välja arvatud, märgitakse sama piir veel rootsiaegseilgi kaartidel¹⁴⁸⁾.

Kuid selgub, et orduajal loeti Kuristat siiski juba Laiuse kihelkonda¹⁴⁹⁾. See laseb oletada, et teisedki vaidlusalused külad kogu aeg kiriklikult sinnasamasse on kuulunud ja nende allumine Põltsamaa lossile poola ja rootsi ajal oli vaid administratiivset laadi. Aga oli lugu nende küladega kuidas tahes, ei ole meil siiski piisavat põhjust muistset maakonnapiiri viia ta loomulikust kohast idapoole üle praeguse Tartu-Tallinna maantee. Suur Pedja soo¹⁵⁰⁾ mainitud jõe keskjooksul ja sellega lõunapool ühenduses olevad soolad ei luba, et muistne tee kõnesolevaski kohas oleks võinud minna tunduvalt enam idapoolt. Jääb üle vaid üks kõige tõenäolisem ning kindlam oletus: Mocha ja Vaiga vaheline piir läks oma põhja-

¹⁴⁶⁾ Et see kaugelt ringi minev tee vanemal ajal ainuke suvine lähim ühendusvõimalus oli Tartu ja Põltsamaa vahel, see ei vaja pikemat tõestamist, sest praegune otseühendus Tartu ja Põltsamaa vahel (Kärevere — Laeva — Puurmani mõisa — Pikknurme kaudu kulgev maantee) on alles kõige uuema aja saavutis (vrd. Ruckeri kaart, leht I). See tee oli varemini kasutatav vaid talvel. Rootsi teedekaardil Tartus Riigi Keskarihiivis (= ERKA) pealkirjaga: „Ny Inrättad Mätning öfwer Landzwägar och Broar uthi Dorptska Kreyszen i Lyffland. Förfärdigad Anno 1695 kannab praegune Põltsamaa — Jõgeva maantee, mis eraldub Tartu—Tallinna maanteest praegusel kohal Eristvere külas, nime: „Landzwägen ifrån Dörpt genom Oberpahlen äth Rewal“.

¹⁴⁷⁾ Inflanty, lk. 274—276.

¹⁴⁸⁾ B ö ö k, Fempte Dehls Transport. Charta... öfwer Ober Pahlen 1681, 84 ja mainitud rootsi teedekaart, fol. 17, mõlemad ERKA's Tartus. Neil Põltsamaa piir on märgitud teede hargnemispunktist Eristvere külas vähe läänepool.

¹⁴⁹⁾ GU I, 223; II, Zus. zu I, 223.

¹⁵⁰⁾ „Tartumaa“, lk. 235.

osas praegust Põltsamaa ja Laiuse kihelkonna vahelist looduslikku piiri mööda.

Jõudnud lõpule muistse Mocha ja Vaiga maakonna piiride määramisega, võime nentida, et Vaiga oma ulatuselt jätab tõesti mingi ebamäärase kiilu ehk vaia mulje, nii nagu ta nime on seletatud ja venegi keelde tõlgitud¹⁵¹⁾. Vaia terav ots on sihitud lõunadedelasse — Laevasse Kursi kihelkonna lõunasopis, jäme ehk lame ots toetub aga põhjakirdes vastu Virumaa lõunapiiri. Kiilu kaldpindu moodustavad Mocha maakond loodes, Sobolitz ja Jogentagania kagus. Endastmõistetavalt ei olnud mõtet võtta maakonna üldkuju, mis tuleb täiel määral ilmsiks alles kaardil, mingiks kriteeriumiks ta asendi või piiride leidmisel. On ju kõik maakonnad nii või teisiti nurke pidi kiilutud naabermaakondade vahele.

Lõpuks ei saa siin jätta käsitlemata veel üht Kesk-Eesti muistset maakonda, mis seni kaartidel kõige sagedamini on paigutatud Pala-Navesti jõe ümbrusse, enamasti temast lõunapool asetsevasse Suure-Jaani kihelkonda. See muistne maakond oli Alempois¹⁵²⁾, ehk nagu teda veel teisendites mainitakse „Alempoisio“¹⁵³⁾, „Alempos“¹⁵⁴⁾, „Alumbus“¹⁵⁵⁾, Alenboys. Nagu tsitaatidest nähtub, esineb selle maakonna nimi ainult ürikuis ja Taani Hindamise Raamatus. Läti Henriku kroonika seda ei tunne, samuti nagu oli lugu Sobolitzigagi.

Vanemad ürikud on aga harilikult väga lühikesed ja äärmuseni kokkusurutud tekstiga. Nad piirduvad pea alati vaid nimede mainimise ja tõikade nentimisega. Nii sünnib ka Alempoisi maakonnaga. Tema asendi ja suuruse kohta ei anna ürikud midagi. Ainult Taani Hindamise Raamatus tähendatakse, et „Alempos“ olnud ühe muistse eesti kihelkonna (kiligunda) ja 400 adramaa suurune, s. t. võrdne Nurmekundega. Sealsamas lisatakse veel, et „selle [maakonna] on mõõgavennad ebaõiguslikult omandanud, kuna selle kohta pole neil mingit kindlat tõendit“¹⁵⁶⁾.

See on kõik, mida kuuleme Alempoisi kohta otseselt allikaist. Tema leidmiseks ja kaardile paigutamiseks võime niiviisi kasustada vaid kaudseid andmeid ja järeldusi. On tulnud korduvalt rõhutada ja kogeda, et Kesk-Eesti muistsete maakondade asend senistel ajaloolistel kaartidel, eriti vanematel, on enamasti täiesti juhuslik, ilma

¹⁵¹⁾ Siögren, J. A., Über die älteren Wohnsitze der Jemen. J. A. Sjögrens gesammelte Schriften, Bd. I; St. Petersburg 1861, lk. 501, 502.

¹⁵²⁾ UB I, 229, 482.

¹⁵³⁾ Hildebrand, Livonica, 21, § 29, lk. 45.

¹⁵⁴⁾ Aakjaer, lk. 55.

¹⁵⁵⁾ UB I, 64, 68, 127.

¹⁵⁶⁾ Aakjaer, lk. 55: „Alempos vna kiligunda in qua sunt CCCC vnci, hanc habent fratres milicie sibi uniuste uendicatam cum a nullo dinoscuntur certo titulo habuisse“.

ühegi põhjendusega isegi seal, kus Läti Henrik toob selleks väga kindlaid ning häid andmeid. Alempoisi suhtes on seepärast pea täiesti mõttetu pöörduda selguse või mõningate näpunäidetegi saamiseks vanemate ajalooliste kaartide poole.

Teatud alus näib siiski olevat neil kaartide koostajail¹⁵⁷⁾, kes paigutavad Alempoisi Pala-Navesti jõest lõunapoole praegusse Suure-Jaani kihelkonda. Amelungi arvates¹⁵⁸⁾ õigustavad seda Sakala kolme kihelkonna — Viljandi, Tarvastu ja Paistu — mainimine ja Suure-Jaani mittemainimine 1234. a.¹⁵⁹⁾ Viimane olevatki mujal esinev Alempois.

Kuid säärane järeldus ei saa jääda püsima Läti Henriku ega ka teiste ürikute kindlate andmete võrdlusel. — Tõesti, kui Alempois oleks asetsenud nii tähtsal, hästituntud ja alati liiklemise jalus seisnud kohal, kui Suure-Jaanis endise Pala „värava“ ees, siis oleks ta tingimata krooniku tähelepanu äratanud ja tema poolt kuidagi mainimist leidnud, nagu see sündis arvatavasti Ugandisse kuuluva Jogentaganiaga. Oleks Alempois olnud täiesti võrdne teiste 1234. a. mainitud kihelkondade — Viljandi, Tarvastu ja Paistuga, miks väärts siis ainult tema maajagamise ja läänistamise ürikuis¹⁶⁰⁾ nimelist mainimist, mitte aga teised Sakalasse kuuluvad ja ordule antud kihelkonnad. Säärane vahetegemine oleks paratamatult toonud hiljemini suuri segadusi. Näib, et Alempois, võrreldes teiste kihelkondadega, oli siiski hoopis eriseisundis, palju iseseisvam, ja tema Sakalasse kuuluminegi väga küsitav ning ebakindel.

Kuna Taani Hindamise Raamatu põhjal kindlasti teame, et Alempois oli ordu valduses ja et teda mainitakse kõrvuti Kesk-Eesti maakondadega, siis ei tarvitse meil minna teda otsima ei idapoole Tartu piiskopkonda ega ka lõunasse Riia peapiiskopkonda või sealsele orduale, kuigi meid viimastesse kohtadesse vägisi meelitab otsitava maakonnaga sama nime kandva 4 vasalli esinemine 14. sajandi teisel poolel Riia peapiiskopi ja orduvasallide hulgas¹⁶¹⁾. Kesk-Eesti ordualal jääb aga üle vaid üksainus koht, mis võib tulla muistse Alempoisina arvesse. See on praegune Järvamaale kuuluv Türi kihelkond, mis kuni 1560. aastani allus Viljandi komtuurile¹⁶²⁾.

¹⁵⁷⁾ K. v. Lövis of Menar, Livland im Mittelalter, kaart, Tallinnas 1895. Amelung (vt. tema kaart nr. 1, Fellin, lk. 46 ja 47 vahel). Fr. Kruse, Ur-Geschichte des Estnischen Volksstammes und der Kaiserlich Russischen Ostseeprovinzen Liv-, Esth- und Curland; Moskau, 1846, kaart. Samal arvamusel on ka V. Reiman, Eesti kohanimed II, Paala, — Eesti Kirjandus 1909, lk. 370 ja Läänemere maade kaart XIII aastasajal.

¹⁵⁸⁾ Fellin, lk. 47.

¹⁵⁹⁾ Hildebrand, Livonica, 21 § 52.

¹⁶⁰⁾ UB I, 64, 68, 127, 229, 482.

¹⁶¹⁾ GU I, lk. 682, kus loendatud 3 venda: Gherard, Lambert ja Otto Alenpois'id — Riia peapiiskopi vasallid ja Otto Alempoys, orduvasall.

¹⁶²⁾ J o h a n s e n, LCD, lk. 106, M o o r a, Eestl. kultuur, lk. 150, mk. 79.

Umbruskonnast veel nüüdki enamasti soode, rabade ja metsadega eraldatud¹⁶³) Türi kihelkond võis väga hästi juba muiste moodustada ühe kiligundasuuruse oma ette maakonna, mille endist nime näib meelde tuletavat saksakeelne mõisanimetus „Allenküll“¹⁶⁴). See mõis oli keskajal ordu kasustuses ja omas kuni revolutsioonini 1917 patronaadiõigust Türi kiriku kohta¹⁶⁵).

Oma eraldatud ja pealiiklemisteedest kõrval seisva asendi, kuid arvatavasti ka liig hõreda asustuse tõttu ei etendanud praegune Türi kihelkond maa vallutamisel sakslaste poolt veel mingit silmapaistvat osa. Seega seletub tema mainimata jätmine Läti Henriku poolt. Paistab väga tõenäolisena dr. P. Johanseni oletus¹⁶⁶), et siin Türil asetsenud muistse metsamaakonna (Waldgau) Alempoisi iseseisev olemasolu avastati alles hiljemini ja seda asjaolu kasustas väga osavasti paavsti aselegaat Balduin Alnast oma siinviibimisel 1230. a.¹⁶⁷).

Oli tekkinud fantastiline kavatsus luua äsjaristitud Läänemere idakaldale suurejooneline kirikuriik. Terve praegune Põhja-Eesti reserveeriti paavstile. Sellises situatsioonis omas Türi-Alempois ühendava vahelülina Järva- ja Läänemaa vahel harukordselt suurt tähtsust. Alempoisi tagasisaamiseks ordult oli aga ainult siis lootusi, kui tunnistada ta iseseisvaks maakonnaks, millele ordul valdustõendid loomulikult puudusid¹⁶⁸).

Alempoisi piiride lähem määramine sel viisil, nagu see sündis teiste Kesk-Eesti maakondade juures, on praegu veel liig varajane. Selleks leidub veel liig vähe andmeid ja kindlaid toetuspunkte. Kuid mis peaasi — puuduvad hädavajalikud kirjeldused nüüdse Põhja-Eesti kihelkondade kohta, kui ka piisavad eeltööd Põhja-Eesti mõisade ajaloo alalt (näiteks Eestimaa mõisade ürikute kogu, mis vastaks GU-le jne.). Olgu seepärast siia lisatud veel vaid nii palju, et küsimus, kas Alempois haaras ka praeguse edelapoolse naaberkihelkonna Vändra, näib otsustuvat eitavalt, sest juba Türi piiril asetsevad mõisad Lelle ja Kärü ja kogu praegune Vändra kihelkond peale Viluveere kuulusid keskajal Pärnu komtuurkonda, mitte ordualasse Türil¹⁶⁹). Nad olid arvatud sinna mitte 1224. a. maadejagamisel ordule antud Sakala osana, vaid alles hil-

¹⁶³) Otsustades topograafiliste kaartide põhjal.

¹⁶⁴) Selle mõisa ligidal leidub küll „Mäeküla“, mis on kahtlemata vastand „Allenküll’ile“, kuid ega see ei tee veel seost „Allenküll’i“ ja „Alempois’i“ vahel võimatuks.

¹⁶⁵) Gernet, Ev.-Luth. Gemeinden II, 2, lk. 99.

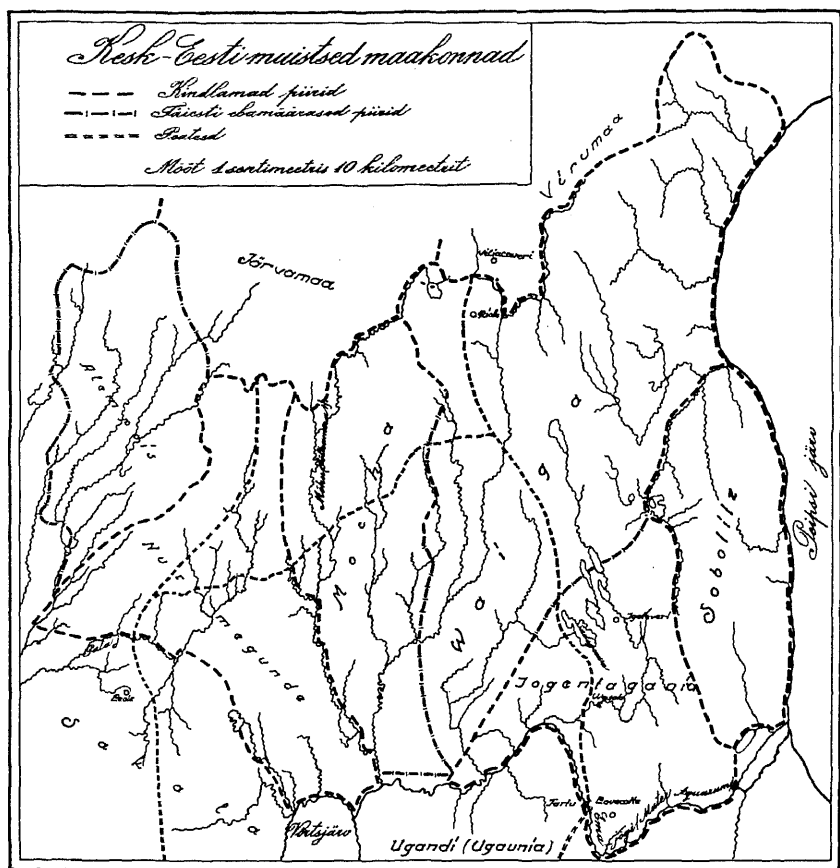
¹⁶⁶) Johansen, LCD, lk. 108.

¹⁶⁷) Johansen, LCD, lk. 109. Aselegaat Balduini tegevuse kohta vt. R. Kleisi vastav kirjutis Eesti Biograafilises Leksikonis (Tartus 1926—1929), lk. 37.

¹⁶⁸) Johansen, LCD, lk. 110.

¹⁶⁹) J. Stackelberg, Landesbesitz im Kreise Pernau zur Ordenszeit, — Sitzungsberichte Pernau VIII; Pärnus 1926, lk. 167, 249.

jemini umbes XIII sajandi keskpaiku, eraldatuina Saare-Lääne piiskopkonna küljest¹⁷⁰). Türi kihelkond — muistne Alempois — jäi aga kogu keskajaks ühendusse Viljandi komtuurkonnaga, — endise Sakalaga, millega teda sidusid palju tihedamad suhted kui naabruses asetseva Järvamaaga.

Jõudnud käsitlusega lõpule, heidame veel kord ülevaatliku pilgu muistsele Kesk-Eestile ja tuletame lühidalt meelde sealsete maakondade asendit.

Nurmekunde võttis oma alla praeguse Pilistvere kihelkonna tervena ja kaugelt suurema osa Kolga-Jaanist, jättes viimasest Mochale ehk Mõhule ainult Põltsamaale lähema kirdenurga — paras-tise Võisiku mõisa ümbruse.

Mocha ehk Mõhu maakond vastas pea täielikult praegusele

¹⁷⁰) H. Sepp, Pärnumaa ajalugu koguteoses „Pärnumaa“. Eesti IV; Tartus 1930, lk. 173.

Põltsamaa kihelkonnale, võttes sellele lisaks juba mainitud kirdenurga Kolga-Jaanist ja võib-olla ka Pikknurme ümbruse Kursist.

Vaiga haaras tervetena praeguse Laiuse, Torma-Lohusuu (ka 1920. a. eraldatud Avinurme kihelkond juurde arvatud), Palamuse ja Kursi kihelkonna, viimasest võib-olla ehk ainult Pikknurme Mochale jättes. Peale selle kuulusid Vaigasse praegu ulatuselt mitte enam täpsamalt määratav põhjaosa Äksi ja Maarja-Magdaleena kihelkonnast. Välja arvatud praegusest Laiusest oli vaid Villakvere küla, mis muiste kuulus Virumaasse.

Sobolitz asetses ümbrusest pea igalt poolt looduslike kude piiridega eraldatuna praeguses Kodavere kihelkonnas Peipsi rannikul ega ulatunud nähtavasti sealt kaugemale sisemaale.

Jogentania ehk Jõetaguse oli nähtavasti Ugandi ehk Ugania põhjapoolseim kiligunda, käsitades kõigepealt praeguse Tartu-Maarja kihelkonna suuremat osa põhjapool Emajõe ja võttes sellele lisaks lõunapoolse ala Äksi ja Maarja-Magdaleena kihelkonnast.

Alempoisile jäi teistest maakondadest üle vaid praegune Türi kihelkond Järvamaa edelanurgas.

R. Kenkman.

(Lõpp.)

Usuvahetuslik liikumine Läänemaal aa. 1883—1885.

Möödunud sajandi lõpu tihe poleemiline kirjandus, kantud peamiselt ründava panslavismi ja konservatiivse balti-saksluse võitlusest, on oma kaasaegse ajaloo skitseeringuis teravalt kokku põrganud Põhja-Eesti usuvahetusliku liikumise küsimuses. Kui siin tekkinud vastasarvamusile mitte läheneda tarbetult agara vahekohtunikuna, siis siirdub meie tähelepanu võimu ja õiguse küsimuste asemel sündmuste sisulisele käsitlemisele ja liikumise poliitiliste ja sotsiaalsete probleemide uurimisele. Senised autorid ei ole huvitatud käärivate hulkade probleemidest, neile on liikumine olnud ainult vastastikuste võitluste areeniks.

Balti-saksa retrospektiivne kokkuvõte usuvahetuseaja sündmusist kaebab ja kurdab taganemise kibeduses kultuuritu vägivalla võimulepääsu. — „Mineviku kallimate saavutiste ja meie eksistentsi kõrgeimate hüvede ilmne varisemine tähistab möödunud trienniumi. Kogu meie provintsi senist eriseisundit ähvardab häving“¹⁾.

Suur-Vene messianism seevastu tervitas tekkinud usuliikumises parimat abinõu oma autokraatse poliitika teostamiseks Läänemere-mail *divide et impera* põhimõtteil ja õigustas ning toetas skolasti-

¹⁾ ERÜA, A IV 187: Rüütelkonna nõukogu protokollid, lk. 309. Rüütelkonna peamehe aruanne det. 1886.

lise fanatismiga ka hoolimatult toimuvat vägivalda ja sihilikkust. — „Luterlus on ainus side sakslaste ja maa päriselanikkude vahel. Käristage see side... Ärge unustage, et Venemaa ja õigeusk on sünonüümid. Protestantluse kadumisega kaob ka nn. Läänemeremaade küsimus“²⁾).

Eeltoodud põhimõtted andsid ilme ning suuna usuliikumise foonil toimuvale venelaste ja sakslaste vahelisele teravale võitlusele, mis peagi kandus ka kirjanduslikule pinnale, kus juba laiemas ulatuses jätkus võitlus poliitilise ja kultuurilise esikoha pärast Läänemere-mail. On mõistetav, et isiklikult asjast huvitatud küsimust käsitlevad autorid sündmuste kirjeldamisel ei taotlenud teaduslikku erapooletust ja objektiivsust, vaid püsisid tendentsliku poliitilise poleemika pinnal. Sündmuste uurimiseks vene ja saksa orientatsiooniga autorid pole süvenenud arhiivmaterjalidesse, sest neile ei ole tähtis liikumise ajaloolise pildi võimalikult tõetruu rekonstrueerimine, vaid oma poliitilised kõrvalsihid.

Eriti saksa autoreil näib puuduvat aeg ja huvi süveneda sündmuste käiku. Venestuse rünnak koondas kogu baltluse üldisele poliitilisele võitlusele ja üksikküsimuste kainele ja asjalikule analüüsile ei suudetud enam pühendada teaduslikku tähelepanu. Eestimaa usuvahetuses tavaliselt nähtakse ainult mingit järellainet varasemale Liivimaa käärimisega, kusjuures sündmuste põhjused ja tegurid olevat samad ja püsivad ühtlaseina kogu liikumise kestel. Tung usuvahe- tuseks olevat rahva hulgas tekkinud vene-õigeusu preestrite sihiliku kihutustöö mõjul, kes maisete kasude lubamisega meelitasid inimesi siirdumisele. See kõik olevat sündinud riigivõimu otsesel toetusel, kes sel teel ainult jätkas oma viimase aja poliitikat ja rikkudes seni- seid sakslaste eesõigusi ja maksvaid seadusi, püüdis halvata balt- luse ning luterluse seisundit Läänemere-mail³⁾. Korrates eelnevaid mõtteid mitmes variatsioonis balti-saksa autorid ei põhjenda oma teooriaid konkreetsete andmetega ja ei anna kuigi palju uut liikumise sisuliseks tundaõppimiseks. Mõningaid huvitavaid üksikasju eriti siirdumise alguse kohta toob siiski Staël-Hollstein, peatudes Eesti-

²⁾ Iz arhiva knäsja S. V. Šahovskogo. Materjalö dlä istorii nedavnägo prošlago Pribaltiiskoi okrainö (1885—1894). S.-Peterburg 1910; T. III, lk. V—VII.

³⁾ Eeltoodud seisukohti on avaldatud järgmistes töödes: Dorneth, J. von, Die Russificierung der Ostseeprovinzen. Leipzig 1887; Das Zerstörungswerk in den russischen Ostseeprovinzen. Berlin 1890; Die Bedrückung der Deutschen und die Entrechtung der protestantischen Kirche in den russischen Ostseeprovinzen. Leipzig 1886; [Shiemann, Th.], Die Vergewaltigung der Russischen Ostseeprovinzen. Appell an das Ehrgefühl des Protestantismus. Von einem Balten. Berlin 1886; Lööral, W., Balten- hetze. Die Verfolgung von Glauben, Sprache und Recht in den Ostsee- provinzen Russlands. Leipzig 1890.

maa usuliikumisel oma käsikirjalises teoses Liivimaa õigusliku ajaloo üle ⁴⁾).

Saksa autorid huvitavad meid peamiselt ainult baltluse seisukohtade väljendajaina, mis avalduvad eriti teravalt 1889. a. puhkenud poleemikas sinodi ülemprokuröri Pobedonostsevi vastu, kes avalikus kirjas Evangeelsele Alliantstile esitab slavofiilsuse seisukohti ja õigustab ning kaitseb vene usupoliitikat Läänemeremail ⁵⁾).

Detailsemat ja põhjalikumat käsitlust on eestlaste 80-ndate aastate usuliikumine leidnud vene autorite poolt, kuigi ka nende töödele ei saa ligineda teadusliku kriteeriumiga. Siingi väljutakse juba ette veendeks võetud seisukohtadest ja otsitakse sündmusist tõendeid oma slavofiilsele teooriaile. Siirdumist käsitletakse siin puhtusulise liikumisena. Eestlasil olevat juba sajandite eest olnud kokku puuteist saadik õigeusulistega jäänud sõbralikke tundeid viimaste vastu, kuna vägivaldselt pealesurutud luteri usk olevat neile hingeliselt võõras ⁶⁾). Sihilikku meelitamist usuvahetusele venelased kategooriliselt eitavad.

Õigeusku siirdumise eellugu ja liikumise algaastaid käsitleb kaunis pikalt Osterblom-Truusmann, tuues õige palju faktilist materjali nii siirdumise kui ka Läänemaa usuolu kohta üldse ⁷⁾). Osterblomi andmed ei ole aga alati päris täpsad ja usaldusväärsed ja neisse tuleb suhtuda ettevaatlikult ning kriitiliselt ⁸⁾). Allikana on Osterblom kasustanud muu hulgas praegu kättesaadamatut Lihula õigeusu kiriku kroonikat, millesse preester Värat oli üles märkinud mitmete kaasaegsete jutustisi siirdumise algusest Lihulas ⁹⁾).

Teatud määrani käinemalt ja asjalikumalt kui Osterblom käsitleb usuvahetust Malõškin ametlikus Riia õigeusu piiskopkonna ajaloo-

⁴⁾ Staël v. Hollstein, R. Baron, Materialien zu einer Geschichte des Livländischen Landesstaates in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. I. Die religiöse Frage. II Teil. [Käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.]

⁵⁾ Kõsimuse kohta käivast hulgalisest kirjandusest olgu siin nimetatud: Dalton, H., Offenes Sendschreiben an den Oberprokureur des russischen Synods Herrn Wirklichen Geheimrat Konstantin Pobedonoszeff. Leipzig 1889; A. D[olmatoff], Offener Brief an Pastor Dalton. St. Petersburg 1889; Dukmeyer, Fr., Auf Anlass des Offenen Sendschreibens an den Oberprokureur des Synods Konstantin Pobedonoszeff von Hermann Dalton und des Offenen Briefes an Pastor Dalton von A. D. St. Petersburg 1889; Kopylow, A., Offenes Sendschreiben an Pastor Dalton von —. St. Petersburg 1889.

⁶⁾ Vrd. Leisman, N. A., Sudžba Pravoslavija v Liflândii s 40-h do 80-h godov XIX stoletija. Riga, 1910, lk. 5—7.

⁷⁾ Osterblom, Julii [=Truusmann, Jüri], Noveišija religioznõja dvizenija v Estlândii. Sanktpeterburg 1885.

⁸⁾ Vrd. Liiv, O., Vene asustusest Alutagusel. Tartus 1929, lk. 5.

⁹⁾ Mõningad katkendid Lihula kroonikast on toodud töös Vorotin, A. [=Värat, A.], Printsipõ pribaltiiskoi žisni. Revel 1891, lk. 54—59.

lises kirjelduses¹⁰⁾. Allikana on siin kasustatud Riia õigeusu sinodi arhiivi. Kuna nimetatud arhiiv praegu uurijale kättesaadamatu, siis on Malõškin'i töö meile tähtsamaks sealtpoolseks allikaks.

Vene orientatsiooni esindajaist olgu mainitud veel N. Leisman, kes kirjeldab Eestimaa usuvahetust peamiselt kirjanduse põhjal, esitamata uusi andmeid või omapäraseid seisukohti¹¹⁾.

Venelased ja sakslased omavahelises poleemikas pole küllaldaselt võtnud vaevaks asjalikult ja erapooletult süveneda rahva kui liikumise kandja poliitilistesse probleemidesse. Demagoogiliselt rahvalikena esitatud mõttesuundi püüdis kumbki pool kasustada oma seisukohtade toeks. Väheste tähelepanu osaliseks saanud eesti talupoja probleemid olid aga usuliikumise ajaks juba küllaltki teadlikult ja piiritletult välja kujunenud. Tema ideoloogia suund oli küll vanast saksavaenulisest traditsioonist kantult riigivõimu-sõbralik, kuid ärkamisaja mõjul idanenud iseseisvad kultuurilised ja sotsiaalsed otsingud oma lõppsihis igatahes ei võinud sobida panslavistide ideaalidega.

Otsinguid ja tunge seotult poliitilise taktikaga võib tabavalt ise loomustada tsiteerides paari lõõklauset liikumise alul levinud proklamatsioonist „Rahva armastus“:

„... kui vene rahvas Eestlasi oma usku vasto võttab ja neil huued hinge karjatsed saavad, siis on lõukoer karja eel käija, mis võib täitmata hunt või näljane rebane tema talledele teha, üksainus käpa lops lueb surma urteli ette; sest Vene rahva armastus on oma usuvendade vasto suur... Oige usu läbi võime oma rahvast rahvaks nimetada, et sakslased meid ei voi rahva killuks nimetada¹²⁾“.

Ainsaks eestipoolseks küsimust puudutanuks jääb J. Köpp, kes käsitleb Eestimaa usuvahetust lõppepisoodina samalaadsele Liivimaa liikumisele. Taotelles teaduslikku objektiivsust autor jõuab peamiselt kirjandusliku materjali põhjal seisukohale, et siirdumise põhjused mõlemal puhul on samad, nimelt raske majanduslik ja sotsiaalne tase ja püüd seda kergendada¹³⁾.

¹⁰⁾ Malõškin, Istoriko-statistitšeskoe opisanie tserkvei i prihodov Rižskoi Eparhii. Preosväštšennõi Donat. Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895.

¹¹⁾ Leisman, N., Õigeusu ajalugu Baltimail uuemal ajal. Vaimulik Sõnumetooja 1907, nr. 23.

¹²⁾ ERÜA, A IV 165: lisa kreisisaadik Budbergi (Vanamõisa) kirjale rüütelkonna peamehele 26. apr. 1883.

¹³⁾ [K]-õ-[pp, J.], Vene õigeusk Läänemere maadel. Postimees 1905, nr. 140—144, 153—164, 169, 171—182. Arhiivmaterjalidest on küsimuse tundmaõppimise suhtes peamiselt tähtsad Eesti Riigi Keskarhiivis asuvad ürikud. Kõige ülevaatlikumad ja täielikumad siinjuures on Eestimaa Kuberner'i Kantselei Arhiivi sala-osakonna (=EKKA, sal. os.) toimikud. Siit leidub teateid sündmuste käigu kohta, nii palju kui need üldse olid tuntud ametivõimudele. Eestimaa Kubernanguvalitsuse Arhiiv (=EKvA) pakub õige laialdast ainekku igasuguste tülide, sekel-

Kuigi Liivi- ja Eestimaa sündmuste vahel on küllaltki analoogiaid, siis ometi peab arvestama ka erinevustega, mis olid tingitud mitmeti muutunud olukordadest XIX sajandi 80-ndail aastail.

Liivimaa siirdumiste puhul sakslaste positsioonid olid alles palju kindlamad. Oma võitluses õigeusu liikumise vastu nad saavutasid talupoegade suhtes osalt riigivõimu toetusel pea täielise moraalse võidu¹⁴⁾, kuid pidid taganema valitsuse ees mõningais juriidilisis küsimusis¹⁵⁾. Vene riigivõimu osa Liivimaa sündmuste puhul on enam-vähem passiivne. Siirdumisele otsesid takistusi ei tehta, kuid preestrite poolt soovitud kihutustööd selle heaks ei toetata, et mitte sattuda liig teravasse konfliktidesse kohaliku aadliga¹⁶⁾. Provintside venestamise soov oli esialgu ainult teoreetiline, selle teadlikule teostamisele polnud veel asutud¹⁷⁾.

Liivimaa talupoeg hakkas siirduma lootusega parandada oma elamistingimusi. Selle all mõisteti eranditult majandusliku olukorra kergendust — hingemaa saamist ja orjusest vabanemist¹⁸⁾. Tol korral ei osatud veel soovida vabanemist sakslaste poliitilisest survest, kõrgema tasemega kooli või iseseisvat ühiskondlikku ja kultuurilist elu. Teoorja peamiseks sooviks oli paremini süüa, vähem tööd teha, vähem peksa saada ja rohkem magada.

Neljakümne-aastane ajavahemik lahutab Liivimaa usuvahetus-

duste, kaebuste ja protsesside kohta, milliseid kutsus esile siirdumine. Sama küsimuse kohta õnnestus leida mõningaid huvitavaid toimikuid Lääne-maa ja Harjumaal meeskohtute ja Eestimaa Ülem-maakohtu arhiivist; nende arhiivide süstemaatne kasustamine on seni kahjuks raskendatud, sest puuduvad kohtuasjade registrid, nii et vajalikke toimikuid võib leida ainult juhuslikult. Väärtuslikku materjali liikumise kohta annab ka Eestimaa Rüütelkonna Arhiiv (= ERüA). Mainitud arhiiv on peamiseks allikaks kohalikkude mõisnikkude ja rüütelkonna seisukohtade ja sündmustest osavõtu selgitamisel. Ka Eestimaa Konsistooriumi Arhiivist (=EKA) saab mõndagi huvitavat küsimuse tundmaõppimiseks. Tähelepanu väärivad siin kirikuõpetajate iga-aastased aruanded konsistooriumile, milles sageli hästi ja üksikasjaliselt iseloomustatakse ning analüüsitakse liikumist. Lisaks sellele leidub täiendavaid andmeid siirdumise kohta Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (=EKIA) asuvaist stipendiaadi-aruandest rahvatraditsiooni kogumise kohta. Kohalikud luteri ja õigeusu kirikute arhiivid seevastu ei sisalda liikumise kohta pea sugugi uudset materjali. Kroonikaid mitmel pool pole üldse peetud, või nad on hävinud. Kahjuks pole praegu võimalik kasutada endist Riia Õigeusu Konsistooriumi Arhiivi, nii et sellest küljest küsimuse käsitus võib paratamatult kujuneda lünklikuks.

¹⁴⁾ Kruus, H., Talurahva käärimine Lõuna-Eestis XIX sajandi 40-ndail aastail. Tartus 1930, lk. 266 jj.; Kruus, H., Eesti ajalugu kõige uue-
mal ajal I. Eesti rahvusliku ärkamiseni. Tartus 1927, lk. 170.

¹⁵⁾ Kruus, H., Talurahva käärimine, lk. 328 jj.

¹⁶⁾ Kruus, H., op. cit., lk. 167.

¹⁷⁾ Kruus, H., Eesti ajalugu, lk. 78—79.

¹⁸⁾ Kruus, H., Talurahva käärimine, lk. 402 jj.

likku käärimist Eestimaa omast. Sellesse iseenesest lühikesesse aega langeb aga rida tähtsaid sündmusi meie maa ajaloolises arengus. Uued agrariseadused ja teoorjuse lõpetamine oli tunduvalt parandanud talurahva majanduslikku olukorda ja sellele järgnenud rahvuslik ärkamine oli mitmeti tõstnud üldist kultuurilist taset, nii et senine rahvamass seisis nüüd vabamate perspektiivide ees. Ta oli veidi jõukamaks saanud, ta teadvus oli kasvanud ja samuti ka ta nõuded. Kuid senised saavutised olid siiski alles õige väikesed. Balti-saksa õiguslik ja majanduslik ülivõim oli jäänud endiseks, sotsiaalsed reformidki olid 70-ndail aastail jäänud peatuma. Kuid sellest ummikust püüti nüüd leida teadlikku väljapääsu. Eesti Aleksandri-kooli komiteedes, Eesti Kirjameeste Seltsis, kohalikes põllumeeste organisatsioonides ja ajalehe veergudel otsis rahva ärkav enesetunne rahuldust oma kultuurilise isetegevuse tarvele ja võimalusi oma majandusliku, vaimlise ja poliitilise olukorra parandamiseks. Radikaalsele organiseerimistöle andsid suuna Jakobsoni poolt „Sakala“ veergudel lanseeritud hüüdsõnad võitluseks parunite ja pastorite vastu riigivõimu abiga, mis leidsid laialdase kõlapinna, tabades osavalt rahva ühiskondlik-poliitilist dispositsiooni¹⁹⁾.

Aga mitte igalpool ei oldud veel nii kaugel, et osa võtta organisatsioonilisest tegevusest. Kultuuriliselt ja majanduslikult mahajäänumais nurkades ka see päris algeline ühiskondlik teotsemine käis alles üle jõu ja ei pakkunud laiematele hulkadele küllaldast huvi. Et rahvast haarata, selleks oli siin vaja lähemat ja mõistetavamalt küsimust.

Ärkamisaegne poliitilise teotsemise tung leidis endale Läänemaal teise väljendusvõimaluse ja nimelt usuvahetuse. See oli konkreetsem küsimus kui E. Aleksandri-kool või Eesti Kirjameeste Selts, mis vaesele ja väeharitud Läänemaa talumehele või randlasele olid ikkagi kauged, ükskõiksed ja väheütlevad²⁰⁾. Õigeusku siirdumisega aga igauks võis isiklikult demonstreerida oma vaenlikkust sakslaste vastu ja traditsioonilises riigivõimu usalduses loota sellelt samult oma mitmesuguste soovide teostumist.

Et Läänemaal rahva eneseavalduseks ja isetegevuseks hakati võimalusi otsima just usulisel alal, on täiesti mõistetav, sest eeldused selleks olid siin olemas.

Mõni aasta enne õigeusu liikumist ja osalt pinnavalmistajana viimasele Läänemaal tekkis sektantlik usuliikumine, mis haaras kogu ranniku ja kandus edasi sisemaalegi. Läänemaa „ärkamises“ oli üheks tõukejõuks kahtlemata rahva tarve isetegevuseks. Uues liikumises tunti

¹⁹⁾ Vrd. Tuglas, Fr., Eesti Kirjameeste Selts. Tartus 1932, lk. 68 jj. Kruus, H., Talurahva käärimine, lk. 409—410.

²⁰⁾ Läänemaa on teatavasti kõige loiumalt osa võtnud ärkamisaegseist üldrahvuslikest üritustest. Vrd. Kruus, H., Eesti ajalugu II, lk. 39.

end vabadena mõisniku ja kirikuhärra eestkostmisest, siin võis igaüks iseseisvalt jutlustada, tunda end jumalast äravalituna või teiste juhina. Tuleviku paradiisi eelaimduste nautimises loodeti unustada karm tõelisus, millest väljapääsu reaalseste abinõudega ei osatud leida, kuigi tahe selleks oli elevile aetud.

Et ametlik luteri usu mõisahärrade-pastorite kirik talupoega-eestlast ei rahuldanud, see on juba ammu kuulnud ja tõestatud faktiks. Nagu rohkem kui saja aasta eest maarahvas pöördus vennastekoguduste poole hinge ja vaimu rahuldust otsima, nii vaimustus XIX sajandi 80-ndate aastate alul pea kogu Läänemaa rannik mitmesuguseist usulahkudest ja kogu ümbruskond kubises ärganuist, hüppajaist, prii-kogoduslasist jne.

Usuline ärkamine sai alguse Läänemaa saartelt, kus selle vahe-
tult põhjustasid rootsi misjonärid.

Rootslasest kihelkonnakooliõpetaja Österblom oli Vormsi saarel hakanud jutlustama, kõneledes igalpool, kus selleks aga võimalusi. Oma tuliste manitsuskõnedega ta tõsiselt vaimustas rahvast ja kujunes oma lähema ümbruskonna prohvetiks. Ta olevat suutnud tõsta vormsilaste moraalsel taset ja kaotada, nagu kinnitati, vargused ja joomise saarelt ²¹).

Österblomi poolt elevile aetud rahva hulgast ilmus hiljem teisigi jutlustajaid, kelle kaudu alanud usuliikumine kandus edasi mandrile (1879. a.), haarates kõiki Läänemaa kihelkondi ja järgmistel aastatel tungides edasi ka Harjumaale (Hagerisse) ²²).

Küladesse ilmus jutlustajaid, kes, kogudes teatud hulga kuulajaid, hakkasid rääkima põrgu piinadest ja pattudest, manitsedes jumalakartlikule elule. Inimesed jätsid hooletusse oma tööd ja käisid palvetundidel, kus jutlustasid „taevaisa pasunad“ ja „taevataadi kuded“ ²³).

Ärganuist üks osa teotses enam-vähem rahulikult. Jutlustajad soovitasid rahvale kõlblisemalt elada, loobuda vargusist, joomisest jne. Tõepoolest kõrtsiskäimine olevatki vähenenud. Teine osa jutlustajaid kaldus aga mitmesugustesse liialdustesse. Need olid sageli noored poisid, vahel isegi alaealised, kes oma palvetunde pidasid ööseti ja rahva viisid usuhullustusse. Nende koosolekuil toimus pööraseid märatsemisi; sattudes usulisse ekstaasi, inimesed nägid nägemusi,

²¹) Osterblom, J., op. cit., lk. 35—36. ERÜA, A IV 153: haagi-kohtuniku kiri rüütelkonna peamehele 3. juul. 1881, nr. 263; lisa: Vormsi pastor Nordgren — haagikohtunikule 6. juun. 1881.

²²) Osterblom, J., op. cit., lk. 36. Enam-vähem puutumata jäi ainult Vigala kihelkond. Olgu tähendatud, et Vigala on Läänemaa jõukamaid nurki, kus rahvas ka haritum kui mujal. Neil põhjusil usuline märatsemine arvatavasti siin ei leidnudki küllaldast pinda.

²³) Osterblom, J., op. cit., lk. 37, 40.

ootasid viimset päeva jne.²⁴⁾). Praegugi veel räägitakse Läänemaal anekdoodilisi lugusid „hüppajate“ palvetundidest.

Liikumine püsis ekstsessidele vaatamata usulisel pinnal. Kohalikud võimud (kirikuõpetajad, haagikohtunik ja kuberner) ei näe selles ähvardust oma autoriteedile ja maksvale korrale ja ei pea erakordseid surveabinõusid vajalikuks. Loodetakse elevuse loomulikku vaibumist²⁵⁾).

Teravamaks kujunes liikumine Vormsil, kus jutlustaja Österblomi tegevus suurendas juba valitsevat pinevust joodiku pastori ja uskliku koguduse vahel. Talupojad olevat loobunud kirikus käimisest ja kooliõpetajad jagavat rahvale sakramenti. Kindralsuperintendendi seletusele, et sarnane teoviis on lubamatu ja selle kestmisel tuleb kooliõpetajad tagandada, vastatakse rahva hulgast, et siis tuleb mäss, sest jumalat pidavat enam kartma kui inimesi. Küsimus näib seega omandavat juba teatud poliitilist värvingut ja ähvardab senise kiriku autoriteeti. Eestimaa konsistoorium tahabki nüüd kubernerilt luba Österblomi väljasaatmiseks²⁶⁾). Kuuldused sellest põhjustasid saarel suure ärevuse. Haagikohtunik kartis, et Österblomi vägivaldne väljasaatmine võib tekitada tõsiseid rahutusi ja isegi mässu²⁷⁾), kuigi, nagu veel hiljemgi kinnitatakse, Österblomi tegevus sisuliselt polevat mingil määral poliitilise iseloomuga²⁸⁾).

Konsistooriumi soov Österblomi suhtes ei teostu. Vaatamata mitmekordseile süüdistuskirjadele kuberner ei pea võimalikuks teha väljasaatmise otsust, sest jutlustaja tegevus ei olevat riiklikust seisukohast kuritegeline ja ei ole sihitud võimude ega maksva korra vastu²⁹⁾).

Sel kogu ranniku elevile ajanud „ärkamisel“ loomulikult puudus tulevik. Liikumisel ei olnud mingit reaalset alust, tal puudusid ideed, mis oleksid võinud pikemaks püsima jääda, tal ei olnud vaimukaid juhte ja tal puudus jõud, millele toetuda. Arukamaid talupoegi hoidis juba algusest peale „hüppajatest“ eemale, sest sealt poolt pakutav vaim ei suutnud neid rahuldada³⁰⁾).

²⁴⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: haagikohtuniku kiri kubernerile 4. apr. 1880, nr. 628. Österblom, J., op. cit., lk. 37—41.

²⁵⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: kindralsuperintendent Schultzi kiri kub. Polivanovile 28. apr. 1880, nr. 213; kuberner Polivanovi ringkiri Läänemaa maa ja ranniku haagikohtunikele 10. maist 1880.

²⁶⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: konsistooriumi kiri kubernerile 15. maist 1884, nr. 405.

²⁷⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: Läänemaa saarte haagikohtuniku kiri kubernerile 31. juun. 1881, nr. 1679.

²⁸⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 664: haagikohtuniku kiri kubernerile 13. märtsist 1882, nr. 1131.

²⁹⁾ EKKA sal. os., tmk. nr. 664: kubeneri kiri Eestimaa konsistooriumile 18. juun. 1882, nr. 1870.

³⁰⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne traditsiooni kogumisest vene-õigeusu liikumise kohta, suvel 1932. Lisa: preester A. Tamme kiri.

Hilisema usuvahetuse suhtes sel liikumisel oli siiski omajagu tähtsust. Ta kahtlemata aitas maha kiskuda luteri kiriku autoriteeti ja lõdvendas sidemeid pastoritega, näidates, et usuelu on võimalik ka väljaspool ametlikku kirikut. Kui mitmesuguste tegurite mõjul Läänemaal hakkasid hõõguma kuuldused siirdumisest, siis vaimliselt ja hingeliselt usuküsimusis hellaks tehtud rahval võis kergesti tekkida lootus leida rahuldust oma tarbeile usuvahetusest. Lisaks sellele huvi tähelepanu õigeusu taga seisvast poliitilisest võimust, mis oli puudunud sektantlusel ja mis võis tagada kindlat toetust ja abi ka mõisnikkude ja pastorite vastu. —

Liivimaa 40-ndate aastate siirdumine oli loonud kaunis suure õigeusklikkude eestlaste hulga. Kasustades soodsaid õppevõimalusi Riia vaimulikus seminaris, olid mitmed nende järeletulijaist valmistunud preestriameti vastu. Osa neist oli seda teinud võib-olla ainult haaratuna ärkamisaja üldisest tungist hariduse järgi, kuid kahtlemata oli noorte preestrite hulgas iseloomukindlaid, vaimliselt iseseisvaid ning teadlikke isikuid, kes julgesid valida endale kutseks pastorite ja osa luterlaste poolt põlatud ning mõnitatud õigeusu hingekarjase ameti. Neilt preestritelt võis muidugi oodata energilist teotsemist otsesel ametialal kui ka soovi oma võimeid rakendada laiaulatuslikumaks seltskondlikuks tööks, nagu seda ärkamisajal taotlesid kõik vähegi haritud ja avarama vaimuga isikud. Õigeusu vaimulikkude ringkonnad muidugi soovisid kõigepealt tõsta lugupidamist oma usu vastu, arendades viimase mõistmist ning tundmist. Nii kujuneski preestrite-eestlaste esimeseks loomulikuks ülesandeks misjonitöö õigeusu kasuks, mis omandas esialgu rekonversiooni vastu võitlemise ilme.

Õigeuskliku agitatsiooni hoogustumist on ekslikult peetud sihikindla venestuse alguseks³¹⁾. 1883. aastal tegelik venestamine Läänemere mail ei olnud veel alanud ja siin puudus alles venestajate kaader. Preestrite ringkond, kes aktiivselt teotses õigeusu levitamise alal, kuulus oma poliitiliselt ilmavaatelt loomulikult riigivõimu vastu sõbralikku (Jakobsoni) parteisse, mis 80-ndate aastate alul oli eesti-meelselt rahvuslik, ja rahvuslikul pinnal nägid ka õigeusu vaimulikud avanevat endile küllalt teotsemisvõimalusi³²⁾. Alles siis, kui radikaalses parteis mõõduandvaks said Jakobsoni asemel J. Kõrv, J. Truusmann jt., muutus see rühmitus venestusmeelseks ja alles siis hakati õigeusku kasutama venestuse sihtide teenimiseks.

Õigeusklik kihutustöö 80-ndate aastate alul hoogustus eriti Viljandis, kus ilmneb püüd juhtida siirdumistööd ümbruskonnaski. Iga-

³¹⁾ Das Zerstörungswerk, lk. 46.

³²⁾ Agar õigeusu tegelane preester A. Teppaks töötas näiteks hoogsalt Viljandi Põllumeeste Seltsis, oli suur Jakobsoni austaja jne. Vrd. LKKA, sal. os., tmk. nr. 67 (1882); EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

tahes siin näib olevat keskkoh, mis toetas igasugust õigeusu-sõbralikku liikumist. Eriti agaralt on siin teotsenud preestrid Rajevski ja Teppaks, kellest viimane hiljem energiliselt õhutas siirdumist Eesti-
maal³³⁾.

Kui uskuda Truusmanni, siis olevat 1880. aastast alates Lõuna- ja Lääne-Eestis toimunud sihikindel kihutustöö õigeusu kasuks. See sündinud peamiselt kirjanduse levitamise kaudu. 1880-ndal aastal Läänemaal olevat reisinud ja jutlustanud õigeusust keegi raamatu-kaupmees, kes nimetas ennast piiskopi poolt saadetud erusoldatiks. Samal ajal ka Pärnumaal keegi tundmatu olevat jaotanud piiblit ja uut testamenti³⁴⁾. Kuigi Truusmanni teated on sageli kontrollimata, on kahtlemata õige, et õigeuskliku kirjanduse levitamine kõne all olevail aastail toimus intensiivsemalt kui varem, mida tõendab peale muu ka vastavate raamatute ja brošüüride tihedam ilmumine. Autoriks või tõlkijaks esineb neil sageli Viljandi preester Teppaks³⁵⁾. Et hoogustuva õigeuskliku misjonitöö esialgseks sihiks oleks olnud laiaulatusliku siirdumise tekitamine, seda ei saa väita. Läänemaa usuvahetuse suhtes see väljastpoolt tulnud kihutustöö oli ainult osapõhjuseks ja võib-olla kiirustas ainult rahva hulgas spontaanselt valminud teotsemisideede konkreetsema kujud andmist.

1883. aastal Lihulas alanud usuvahetus võib pealiskaudsel vaatlemisel paista ootamatusena. Tõeliselt aga sündmused olid valminud pikema aja jooksul nii kohalikkude erimotiivide kui ka väliste tegurite koostõjul. Mõõduandvaks põhjuseks kujunes siin halb vahekord sakslastega, peamiselt Lihula pastor Spindleriga. Viimane olnud hoolimatu ja toores oma jutluses ja ka isiklikus käitumises rahvaga. Ta oli tüübiline vanameelne balti-saksa mõisnik, kes ei tahtnud midagi teada rahva iseolemise ja paremast haridusest³⁶⁾. Teadlikumaks õpetaja vastaseks oli rätsep ja endine külakoolmeister Ado Pääbo. Suurema haridusega, kuid arukas ja teravmeelne talumees, oli ta juba noorena sattunud vastuollu mõisniku ja kirikuõpetajaga, kes süüdistasid teda ülekohtuselt varguses ja saatsid ta poolvägi-

³³⁾ Rebane, L., Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a., — Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 226—227.

³⁴⁾ Osterblom, J., op. cit., lk. 59—60.

³⁵⁾ Siinkohal olgu neist mainitud järgmised: Teppaks, A., Patu kahetsemise kaanon meie Issandale Jeesusele Kristusele. Suures Paastus ja igal ajal meele parandamiseks lugeda ja laulda. Slavoni keelest Eesti keelde ümber tõlkinud — Viljandi 1882. Teppaks, A., Õigeusu nurme peal. Õpetlik lugemise raamat risti rahvale. Esimene and. Viljandi 1883. Teppaks, A., Esimene õppimise raamat pärast Abitsat. 1. Jagu. Viljandis 1884. Sokolov, D., Õige risti-usu esimene õpetus. Kirjapannud protõjerei — Eesti keelde ümber pandud kümnendast trükist. Riga 1875, vrd. ka Rižskija Eparhialnõja Vedomosti 1895, lk. 400.

³⁶⁾ Osterblom, J., op. cit., lk. 13, 21. EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

valdselt soldatiks. Ka koolmeistrina ei lastud tal hiljemini teotseda, sest ta olevat lastele liig suuri tarkusi õpetanud. Pääbo olnud muuseas ka kõrtsi sõber ja valmis igasugustele vempudele, et pastorit kiusata ja narrida. Anekdoodina jutustatakse lugu, kuidas Pääbo kõrtsis kellelegi Karjaste Hendrikule seletanud, et õpetajal olevat liig palju maad ja see tuleks ära võtta: „Sa võta siis kurat kinni, mina hakkam patuga kündma.“ See lugu kandus kirikuõpetajani, kes teise mehe oma juurde kutsus ja noomima hakkas, et miks ta kõrtsis Pääboga patujutte ajab. Pääbo õpetusele vastavalt talumees seletanud, et tema olevat süütu ja kaebus on ainult rahva laim ning soovitanud siis õpetajale tulevikus iga tühja juttu mitte uskuda. „Rahvas räägib ka, et te olete kolmandast põlvest juut, aga mina seda küll ei usu“³⁷).

Need ja teised pisitülid pastoriga ja mõisnikega suurendasid Pääbo populaarsust ja alandasid kohalikkude sakslaste autoriteeti. Hakati võrdlema õpetaja Spindleri naabruses asuvate Kalli ja Uruste õigeusu kirikute (Liivimaal, Pärnu mk.) preestritega, kes olevat rahva vastu sõbralikud ning osavõtlikud ja valmis aitama igasuguste hädade puhul³⁸). Nende juttude Lihulasse kandjaks on arvatavasti olnud Ado Pääbo. Elades Kalli kiriku lähedal oli tal kukkupuutumisi siinsete juhtivate õigeusu tegelastega ja erifi heas vahekorras on ta olnud Kalli köstri Ivan Kasega. Tundes õigeusu vastu sümpaatiid arvatavasti juba oma sõduriks olekust saadik on Ado Pääbo oma sagedail külaskäikudel Lihulas sugulaste pool rääkinud veneusust, preestreist ja paremast elust, mis avaneks rahvale, kui õnnestuks lahti saada sakslasist³⁹). Ebamäärased jutud õigeusust, ehk nagu rahvas ütleb „veneusu kõmu“, ongi siin liikunud juba Aleksander III:le vande andmisest saadik⁴⁰). Kahtlemata need kuuldused võisid saada toitu ka väljastpoolt tulevast agitatsioonist, nimelt eelpool mainitud õigeuskliku kirjanduse levitamisest. Ja lõpuks ka Jakobsoni ja „Sakala“ sõbralik suhtumine õigeusku võis teatud määrani mõjustada lugejate arusaamist ses küsimuses.

Kuidas täpsalt algas käärimine Lihulas, seda ei ole võimalik viimaste üksikasjadeni kindlaks teha. Siirdumise mõtte esimeseks konkreetseks sõnastajaks näib olevat Ado Pääbo. Veebruaris 1893 on ta rääkinud oma usuvahetuse kavatsusest ja õigeusu vastuvõtmisega ühenduses olevaist kasudest — kirikumaksudest vabastamisest ja mõisamail asuvate talupoegade orjuse lõpetamisest⁴¹). Kuid Pääbole

³⁷) EKIA: Re b a n e, L., stipendiaadi-aruanne.

³⁸) EKIA: Re b a n e, L., stipendiaadi-aruanne.

³⁹) EKIA: Re b a n e, L., stipendiaadi-aruanne.

⁴⁰) EKKA, sal. os. tmk. nr. 736: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

⁴¹) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

on arvatavasti hoogustajaks olnud väljastpoolt tulnud mõjud, kuigi usuvahetuse mõte esialgselt tal võis olla tekkinud iseseisvalt. Igatahes aeg, mil Pääbo on kindlamini hakanud rääkima usuvahetusest, langeb kokku ajaga, mil ta ütleb enese saanud olevat siirdumist õhutava lendlehe „Rahva armastus“. Selle olevat talle andnud veebruaris Lihula laadal keegi võõras mees, kellele Pääbo nimetanud, et ta tahab minna veneusku⁴²⁾. Nimetatud lendlehes⁴³⁾ on osatud äärmiselt osavalt kasutada ärkamisaegset rahva hingeelu ja poliitilist meelsust õigeusu propaganda huvides. A. Pääbole on see arvatavasti avaldanud kaunis suurt mõju ja on olnud talle suunanäitajaks edaspidises tegevuses, nimelt teiste õhutamises usuvahetusele. Laiemat levikut „Rahva armastusel“ Lihulas siiski nähtavasti ei olnud. Siirdumise algaegade agaramad tegelased Mihkel Koppelman ja Kaarel Pääbo ei mäleta lendlehest kunagi midagi kuulnud olevat⁴⁴⁾. Umbes poolteist kuud pärast siirdumise algust on leitud ühelt talumehelt tükk lendlehte, mis oli saadud Ado Pääbolt⁴⁵⁾. See ongi ainus ürikuis leiduv jälg „Rahva armastusest“. Igatahes on kaunis usutav Pääbo seletus haagikohtunikule, et ta lendlehte on küll ise lugenud, seda aga teistele pole andnud⁴⁶⁾. „Rahva armastuse“ Lihulasse sattumise kohta ei saa öelda midagi kindlat. On ju võimalik, et see oli täiesti juhuse asi, kuid tõenäolisem on igatanes, et õigeusu levikust huvitatud ringkondadeni ulatus kuuldusi siin liikuvast veneusu „kõmüst“. Sobivalt võis see toimuda Ado Pääbo kaudu, kel oli lähemaid kokkupuuteid preestritega ja kes nähtavasti üldse armastas kaunis laialt juttu teha oma kavatsusist ja mõttest.

Pääbo soov usuvahetuseks esialgu näib olevat ainult isiklik ja kaasatulejaid temal ei olnud. Rahva hulgas liikumine tekkis veidi hiljem, nagu näib tüli tagajärjel luteri usu pastoriga. Traditsioon jutustab, et 1883. aasta kevadel kirikuõpetaja teatanud, et edaspidi tuleb iga leerilapse pealt maksta 3 rubla. See maks on paljusid pahandanud, ja et õpetajalt polnud loota järeleandmist, otsustati üles otsida Kalli ja Uruste preestrid, et saada lahti Spindlerist ja leerimaksust. Selle järgi läkitatud saadikud preestrite juurde ja alandum ettevalmistused usuvahetuseks⁴⁷⁾. Ka amõtlikul asja uurimisel

⁴²⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku protokoll 22. apr. 1883; ära kiri. Vorotin, A., op. cit., lk. 56—57.

⁴³⁾ „Rahva armastuse“ teksti analüüsi ja võimaliku autori kohta vt. Rebane, L., Osav üleskutse vene-õigeusu propageerimiseks 1882. a., — Ajalooline Ajakiri XI (1932), lk. 222—228.

⁴⁴⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁴⁵⁾ ERÜA, A IV 166: haagikohtuniku kiri rüütelkonna peamehele 5. juul. 1883, nr. 1019.

⁴⁶⁾ EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku protokoll 22. apr. 1883; Vorotin, A., op. cit., lk. 56—57.

⁴⁷⁾ EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

haagikohtuniku poolt talupojad seletasid, et siirduma hakatud kartusest leerimaksu ees, mis määratavat 3—7 rubla suuruses⁴⁸). On täiesti võimalik, et see võrdlemisväike pinevus pastoriga sai viimaseks tõukeks juba valminud käärimisele. Nii nagu vande andmine keisrile mõne aasta eest võis iseenesest tekitada jutte keisriusust ja riigivalitsuse abist sakslaste vastu, nii võis nüüd hetkeline paha-meel pastori peale otsida neile juttudele konkreetse väljendusvõimaluse, et kaaluti tõsiselt lahtilöömist senisest kirikust.

Vahetalitajaks Lihula elanikkude ja preestrite vahel sai Ado Pääbo⁴⁹). Tema sõbralik suhtumine õigeusu kirikusse oli ju üldiselt teada ja tema juttudel on kahtlemata mõju olnud siirdumise mõtte tekkimisele üldse. Pääbo ise seletab hiljem haagikohtunikule (22. IV 1883), et mõne nädala eest Valluste külas tööl olles on mõned talupojad temale öelnud, et tahavad üle minna veneusku. Pääbolt on küsitud, kas ta võib selgitada õigeusu õpetust või muretseda raamatuid, millest võiks näha, kas õigeusk tõesti põhjeneb pühal kirjal. Pääbo ongi siis toonud Kalli köstriilt Platoni karjasekirja, Pospelovi õpetuse õigeusust ja õigeusu katekismuse⁵⁰).

Neile esialgseile sammele järgnes nõupidamisi ja koosolekuid, kus usuvahetust lähemalt kaaluti. Väljastpoolt tulnud mõjuavaldusist sel ajal ei ole midagi teada. Rahvas olevat täiesti omal algatusel otsinud kontakti Kalli õigeusklike ringkondadega. Vahetalitajaks talupoegade ja preester Bežanitski vahel oli mõnda aega Lihulas elanud kaupmees Makarov, sest preester ise ei osanud kuigi hästi eesti keelt⁵¹). On teada, et 4. aprillil 1883. a. Makarov on kirjutanud Kalli preestrile ja 10. aprillil s. a. peeti Makarovi poes koosolekut, millest võtsid osa Kalli õigeusu köster ja kooliõpetaja. Koosolekul olevat harutatud õigeusku siirdumist, kuid selle käigust ja tagajärgedest pole midagi täpsamat teada⁵²).

Nagu tavaliselt kõigi rahvalikumiste puhul, nii tekkis ka nüüd Lihula ümbruskonnas igasuguseid siirdumisega ühenduses olevaid kuuldusi ja jutte, mille algust keegi ei saa kindlaks teha, kuid mida siiski usuti ja edasi räägiti. Usuvahetusest hakatakse lootma kindlat abi kõigis võimalikes hädades. Liiguvad kuuldused, et veneusku siirdujad vabastatakse kirikumaksudest ja mõisamaal asuvad talu-

⁴⁸) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

⁴⁹) EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne.

⁵⁰) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: koopia haagikohtuniku protokollist 22. apr. 1883; Vorotin, A., op. cit., lk. 55—56.

⁵¹) EKIA: Rebane, L., stipendiaadi-aruanne. Makarov on sündmuste passiivseks tegelaseks. Ta ei ole teinud kihutustööd siirdumiseks, kuid asjast rääkides tavaliselt soovitanud, et keisriusku võiks ikka minna.

⁵²) ERüA, A IV 165: kreisisaadik Budbergi kiri rüütelkonna peamehele 26. apr. 1883, nr. 148.

pojad vabastatakse orjusest. Õigeusuliste vahel jaotatavat Lihula mõis. (Mõnel pool arvatakse, et jaotatakse mingi mõis Liivimaal.) Olevat keisri isiklik soov, et kroonimispäeval kõik luterlased siirduksid ja selle eest tasuks võimaldatavat igasuguseid kergendusi⁵³).

Aprilli keskel hakkavad mingist rahva hulgas toimuvast käärimisest kuulma ka ametivõimud, kuid veel ei teata, millise iseloomuga on algav käärimine. Eestimaa kubermangu sandarmivalitsuse ülem v. Merklin on kuulnud, et Lihulas 19. aprillil peetaval kontserdil E. Aleksandri-kooli heaks mitmed isikud, nende hulgas ka kaupmees Makarov, kavatsevad kontserdile kogunud rahvale esitada harutamiseks mitmesuguseid majanduslikke, muuseas ka maade jagamist puudutavaid küsimusi. See kõik võivat tekitada rahutust siinse talurahva hulgas, kes seni pole veel näidanud mingit hukkamõistetavat tungi oma majandusliku olukorra muutmiseks või parandamiseks⁵⁴). Kontsert väliselt möödus rahulikult, kuid õhtul kõrtsis peetud koosolekul on toimetatud mingisuguseid üleskirjutamisi⁵⁵). Kuberner kuulab erateel, et nende üleskirjutamiste puhul levitatakse kuuldust, et need, kes end lasevad nimestikku võtta, saavad kroonimispäeval maad⁵⁶).

Nüüd asutakse asja ametlikule uurimisele ja senised ebamäärased teated saavad valgustust. Selgub, et ärevust ja üleskirjutamist juhatavad Lihula talupoeg Mihkel Koppelman, erusõdur Ado Pääbo, Lihula elanik Kaarel Pääbo ja Lihula kõrtsmik Päären Amak. Haagikohtunik vangistas Amaki ja Pääbo ja pani toime nende ja Koppelmanni juures läbiotsimise. Samas selgub, et üleskirjutamine sündinud sooviga üle minna kreeka-katoliku usku. Pääbo juurest leiti piiskopp Platoni kolm karjasekirja ja lendleht „Rahva armastus“⁵⁷).

Rahvastiku soov siirduda õigeusku viis ärevusse kohalikud sakslaste ringkonnad. Rahva laiaulatuslikuma usuvahetuse puhul nad kartsid kaotada oma vaimlist hoolekannet talupoegade üle ja õigeusu preestrite näol võis tungida maale võõrkeha, mis muudaks senist ühiskondlikku struktuuri ja looks mõisnikest sõltumatu iseiseisva kihi. Õigeusklik vaimulikkond võiks kujuneda mingiks järelevalve instantsiks, mis jälgiks sakslaste omavoli ja oleks talupoegadele toeks seniste maa tegelikkude valitsejate vastu sihitud aktsioones.

⁵³) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

⁵⁴) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: Merklini kiri kubernerile 18. apr. 1883, nr. 179.

⁵⁵) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku telegramm kubernerile 20. apr. 1883.

⁵⁶) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: kubernerite kiri politsei departemangule 26. apr. 1883, nr. 716.

⁵⁷) EKKA, sal. os., tmk. nr. 726: haagikohtuniku kiri kubernerile 25. apr. 1883, nr. 637.

Õigeusu levimine võis mõisnikele tunduda poliitilise kaotusena, mis veelgi valusam kui neljakümne aasta eest Liivimaal, sest viimaste aastate kestel baltlus oli juba isegi üleelanud mitmeid kaotusi ja tema senine pea piiramatu võim Läänemeremail oli lõõnud kõikuma. Nii oli rahvuslik ärkamine vähendanud saksa kultuurilist mõju, mille kaotamine ähvardas veelgi süveneda siirdumise tõttu; teiseks oli ilmnenud riigivõimu algav ebasõbralik suhtumine sakslastesse, mis avaldus näiteks senator Manasseini revisjonis kui ka mõisnikkude ajalooliste privileegide mittekinnitamisest keiser Aleksander III:nda poolt.

Algav usuliikumine sundis sakslasi otsekohe energilisele teotsemisele selle vastu.

Leida Rebane.

(Järgneb.)

Akadeemiline Ajaloo-Selts 1932./33. tegevusaastal.

Akad. Ajaloo-Seltsi tegevus 1932./33. tegevusaastal möödus peamiselt juba varem alatud ettevõtete ja tööde jätkamisel. „Ajaloolist Ajakirja“ ilmus 4 numbrit (3 nr. 1932. ja 1 nr. 1933. aastakäigust). Ajakirja toimetusse kuulus peatoimetajana H. Kruus, toimetusliikmeina üldajaloo alal P. Treiberg, Eesti ja Põhjamaade ajaloo alal H. Sepp, arhiivinduse alal O. Liiv ja arheoloogia alal M. Schmiedehelm.

Jätkati „Eesti Biograafilise Leksikoni“ täiendusvihu toimetamist. Toimetus kaalus täiendavalt mitmelt teadus- ja tegevusalalt isikute nimesid nende täiendusvihku võtmise seisukohalt. Täiendusvihku võetavate uute biograafiate arv on tõusnud 550-ni. Uute artiklite ja varemini ilmunud biograafiate jätkude ning täienduste kirjutamisel on kaastööd lubanud 122 autorit, kelle enamikult on artiklid ka saabunud. Artiklite redigeerimine, ühtlustamine ja kontroll on praegu käsil.

Toimetusel on tulnud kulutada õige palju energiat autoritelt artiklite kättesaamiseks, kuna eriti täiendusvihu puhul esineb siin suuremaid raskusi kui eelmiste vihkude suhtes. Artiklite viibimine esmajoonel põhjustab ka täiendusvihu trükkimiseku viibimist. Täiendusvihk läheb trükki eeloleval tegevusaastal. Täiendusvihu toimetuse koosseis on endine (peatoimetaja P. Treiberg, toimetusliige H. Kruus, sekretär J. Jensen).

Eesti ajaloo bibliograafia koostamist jätkasid 1932./33. tegevusaasta kestel E. Blumfeldt ja N. Treumuth-Loone ning L. Rebane. Esimene neist sai uuesti töödele asuda tänavu jaanuaris.

Tegevusaastal lõpetati esmalt eelmisel aastal juurdetulnud sedelite üldine süstematiseerimine ning jätkati siis käsikirja redigeerimist trükivalmis. Redigeeriti ja süsteemis viimisteldi paleograa-

fia, heraldika, sfragistika, numismaatika, raidkirjade, kronoloogia, kalendrite, koguteoste, ajakirjade, Eesti ajaloo üldkäsitluste, naabermaade ajaloo üldkäsitluste, erialade, nagu agraar-, õigus-majandusjne. ajaloo üldkäsitluste, eelajaloo ja arheoloogia, Eesti keskaja (orduaja) üldteoste ja ürikute kogude bibliograafia. Valmis käsikiri (seni ligi 900 lk. masinkirjas, kokku üle 2500 numbriga) läks K./Ü. „Looduse“ kirjastusel trükki 1932. a. novembris. Seni on laotud üle seitsme trükipoogna ja teose esimene vihk ilmub 1933. a. juunis. Redigeerimistöode ja korrektuuride kõrval on asunud ka teose üldise registri koostamisele. Kogu teos ilmub neljas vihus arvatavasti 1933./34. tegevusaasta jooksul.

Ühtlasi jätkati kaastööd Õpetatud Eesti Seltsi Eesti ajaloo ja filoloogia aastaraamatute ajaloo osa koostamisel. Trükkis on valmis 1929. a. Eesti ajaloo bibliograafia, koostamisel on 1931. a. bibliograafia käsikiri.

Samuti jätkati kaastööd Ajalooteaduste Rahvusvahelise Bibliograafia aastaraamatule. Seni ilmunud 1926. ja 1927. a. aastaraamatu lisaks on ilmumas 1928. ja 1929. a. aastakäigud, millistes leiduva eesti ainese kohta on juba lõppenud korrektuurid. Samale aastaraamatule on valmimas eestipoolne käsikiri meil 1930. ja 1931. a. ilmunud ajalookirjanduse kohta.

Ajaloo oskussõnade komisjoni poolt H. Sepa juhatusel on tegevusaasta kestel moodustatud ca 1800 oskussõna, kusjuures on valitud saksa keelest ca 800 sõna, vene keelest ca 900, rootsi ja soome keelest ca 450 ja numismaatika alalt ca 450 sõna.

Ajaloolise Arhiivi III köite, mis peab sisaldama materjale talurahva olukorra üle viimaseil aastail enne Põhjasõda, suure näljaaja ning talurahva rahunemise üle, koostamise töödeks on selle köite toimetaja mag. O. Liiv lasknud valmistada oma viibimisel Rootsis umbes 100 fotostaati vastavast ainekust Rootsi riigiarhiivist ja kammerarhiivist. Ühtlasi viibis O. Liiv paaril korral samal otstarbel Riias, kust on samuti valmistatud ära kirju. Ära kirju on arvesse tulevatel materjalidel valmistatud veel Tallinna ja Narva linnaarhiivist ja Riigi Keskarhiivist. Eeloleva eelarve-aasta jooksul peaks valmima Ajaloolise Arhiivi III köite käsikiri.

Selts võttis osa Rahvusvahelise ajaloo teaduste komitee Eesti osakonna, Ida-Euroopa ajaloo teaduste föderatsiooni, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, „Eesti Ajaloo Kapitali“ komitee, Fennougrica jt. ettevõtete tööst. Edasi tuleks nimetada I Soome-Eesti ajaloo teadusliku organisatsiooni poolt, mis peetakse 4.—5. juunini Tartus.

Lisaks endistele astuti väljaannete vahetusse Harkovi Riigibiblioteegiga.

Ajaloolise traditsiooni kogumisel töötasid 1932. a. suvel

eelmiste aastate eeskujul 4 seltsi stipendiaati Viru-Jaagupi ja Simuna kihelkonnas (kummaski 2) ja 3 stipendiaati eriküsimuste uurimisel Põhja-Eestis ja Viljandi, Suure-Kõpu, Paistu ning Tarvastu kihelkonnas — ärkamisaja kohta käivate andmete kogumisel.

Uusi liikmeid tuli tegevusaasta kestel juurde 16. Tegevusaasta lõpul oli seltsil 99 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Treiberg (esimees), H. Kruus (abiesimees), M. Sorgsep (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekahoidja), J. Köpp ja H. Sepp (ametita juhatuseliikmed). Revisjonikomisjoni kuulusid: O. Liiv, E. Tender ja L. Rebane, asemikkudena H. Rebane ja V. Juhanson.

Tegevusaasta jooksul peeti 7 ettekande-, 1 üld- ja 1 aastakoosolek, millest osavõtjate keskmine arv oli 32. Koosolekuil esitati järgmised referaadid:

9. oktoobril 1932 — F. Leinbock: „Ajaloos käik etnoloogia valgusel.“

Kui vanem, evolutsionistlik vool etnoloogias oli tihedalt seotud loodusteadusega, siis on uuem, kultuurilooline kool etnoloogia lähemale toonud ajalooli. Kultuurilooline kool sai alguse käesoleva sajandi alul Saksamaal. Selle kooli tähtsamaks esindajaks viimasel ajal on austerlane W. Schmidt. Nagu tema eelkäijadki, lähtub ka Schmidt eeskätt Aafrika ja Vaiksemere saarte loodusrahvaste kultuuriühtlusest, kuid tal on korda läinud seda vaatluspiirkonda siduda ka ülejäänud maadega, samuti algkultuure kõrgekultuuriga. Peatunnuseks kultuurkomplekside eritlemisel võtab Schmidt ühiskonnavormid kui kõige püsivamad. Lähtudes isa- ja emaõiguslikkude ning teiselt poolt eksogaamiliste või vabavalikuga perekonnavormide vastastikustest suhetest, jaotab Schmidt kõik inimkultuurid 7-sse klassi. Esimest kolme klassi iseloomustab mehe ja naise üheõiguslus koos eksogaamilise abieluvormiga ja korjav- ehk röövmajandus. Järgmised 2 klassi, eksogaam.-isaõiguslik ja eksogaam.-emaõiguslik, põhjenevad juba produtseerivale majandusele: isaõiguslik intensiivsele jahindusele või loomakasvatusele, emaõiguslik põlluharimisele.

Erilise tähtsuse kultuuri ja riikluse arengus omab Schmidt arvates isaõiguslikkude rahvaste nomadiseeriv haru, kuhu tema järele peale indoeurooplaste ja semiitide kuuluvad ka ural-altailased ühes soome-ugri rahvastega. Lähtudes oma algkodust, Kesk-Aasia steppidest, on need rahvad levinud üle kõigi ilmajagude, esinedes eriti suurriikluse ja ühiskondliku differentseerumise kandjatena, millega kaasas käib kõrgekultuuride tekkimine. Need kultuurid moodustavad Schmidt 6. (vaba-emaõigusliku) ja 7. (vaba-isaõigusliku) klassi. Siin algab ka adra ja veoloomade tarvitamine põllutöös, orjade kasustamine, kudumise ja metallitööstuse oskus jne.

Selle Schmidt skeemi abil saame kaunis tervikulise pildi kogu

inimkonna kultuuriarengust, kusjuures ka seni „ajaloota“ loodusrahvaid on osatud kultuuriühtluse kaudu lähemalt seosesse viia ajalooliste kultuurrahvastega. Antud arengupildi puuduseks on autori tihti teoloogilis-deduktiivne vaatlusviis ja eriti isaõiguslike nomaadide jätmine teatud määral väljapoole üldskeemi.

30. oktoobril 1932 — P. Treiberg: „Jooni Robespierre'ist kui poliitikust ja kui isiksusest.“

Robespierre'i, Prantsuse revolutsiooni tähtsaimat tegelast, on seni arvustatud väga erinevatest seisukohtadest. On ühelt poolt ülistatud R.-i kui tähtsat revolutsiooni edasiviijat, kuna teine vool eesotsas Taine'i ja Sorel'iga asus R.-i suhtes halvaks panevale seisukohale, püüdes näidata R.-i väheseid teadmisi riigiküsimuste suhtes ja iseloomustades teda kui auahnet ja tühise hingega isikut. Viimase voolu mõjul on kujunenudki vaade R.-ist kui auahnest, eba-praktilisest, kuivast pedandist. — 1926. a. Pariisis ilmunud R.-i kirjavahetus võimaldab aga anda uut käsitust R.-i kui isiku ja kui poliitiku suhtes.

R.-i iseloomu kujunemisel on mõju avaldanud asjaolu, et ta vara vaeseks lapseks jäi, saades varaküpsaks ja kinniseks. Koolis õppides sai talle antiikne vabariikluse idee vara omaseks ja ta muutus suureka vabaduse idee kummardajaks. Hiljem Arras's advokaadina teotse des esines ta just vaesemate inimeste kaitsjana.

Algav revolutsioon tõi R.-i senisesse rahulikku ellu murrangu. 1789. a. valiti R. III seisuse esindajaks generalstaati ja siit peale algab ta poliitiline karjäär. Juba ta selleaegsetes kirjades väljendub ta kriitiline ja iseseisev suhtumine tolle aja poliitilistesse suurusse. R.-i esialgsele halvale edule mõjus kaasa asjaolu, et ta oma vaadetes oli otsekohene, ta vaated radikaalsed ja järeleandmatud, tunnustamata kompromissi. Kuid Mirabeau aimas õieti, kui ta ütles: „See mees läheb veel kaugele, sest ta usub kõike, mis ta ütleb.“ Iseloomustav R.-ile kui poliitikule ongi see asjaolu, et ta uskus oma vaadete õigusse ja oma põhimõtete võitu, levitades ka oma kirjades seda tuld, mis tas eneses põles. R.-i kõikumatud veendid ja tulevikku suunatud pilk meeldis rahvale ja ta populaarsus kasvas tervel Prantsusmaal. R. ei toonud kunagi oma põhimõtteid ohvriks sõprusele, nii et ta kindla poliitika tõttu hakatakse teda kutsuma nimega „äraostmatu“. Poliitilist võimu ei tarvitanud R. isiklikes huvides. On selgunud ka, et ta mitmeti püüdis teisi tagasi hoida karmusest; juhtides aga oma terrorit just korrupsiooni vastu, sai see asjaolu üheks ta languse põhjuseks.

Robespierre ei olnud selline kunstlik, hingetu, tühine isik, nagu seni sageli kujutatud. R. on ausa idee fanaatiku tüüp, kes ühendab oma isiku ja idee, mille eest ta võitles, olles seejuures järjekindlaimaid poliitikamehi. Kuid langedes terrori ajal, sai ta nagu terrori süsteemi kehastajaks ja sellisena püsis ka ta kuju ajaloos.

13. novembril 1932 — H. Sepp: „Jooni Ingeri ajaloost 17. s. (Asustusküsimus.)

Võitlus Ingeri ja Käkisalmla lääni pärast Rootsi ja Vene vahel oli väga vana, vahelduva õnnega võideldi juba 13. s. peale. Stolbova rahu järele 1617. a. jäi Käkisalmla lään ja Ingeri Rootsile, uuesti sõjakeerisesse sattusid need maad Põhjasõja kestel.

Ingeri oli juba varakult asustatud soome sugu hõimude poolt, kuna hiljem siia tungis ka venelasi. Rootsi aja alul oli Ingeri elanikkudevaene ja Rootsi valitsusel tuli tõsiselt mõelda, kuidas maale saada enam elanikke. Suurim puudus seisis selles, et maal ei leidunud juhtivat klassi, kes oleks võinud teostada majanduslikku ülesehitamistööd. Seepärast püüdis Rootsi valitsus meelitada siia kaugeleulatuvate privileegidega välismaadest kapitali-tugevaid isikuid, kes oleks toonud kaasa ka töötublisid inimesi. See motiiv oli nn. Ingeri kapitulatsioonih ehk maa-akti (16. okt. 1622. a.) aluseks, mille järele privilegieritud seisundisse pidid sattuma uudisasunikud, kuna aga endised soome ja vene talupojad pidid jääma pärisorjusse.

Stolbova rahutingimuste järele võisid bojaarid, mungad ja kodanikud juhul, kui nad ei taha jääda Rootsi alamaks, Venesse välja rännata. Seega puudus väljarändamise õigus kreeka-katoliku usku kihelkondade preestritel ja talupoegadel. Rootsi valitsus, kes kartis maa tühjaksjäämist, tegi kõik mis võis, et elanikud jääksid oma kodukohadesse, kergendades talupoegade raskeid makse jne. Kuid kõik püüded vene talupoegade suhtes jäid tulemusteta ja nad põgenesid nii suurte hulkadena Venemaale, et terved pogostid jäid peaaegu tühjaks. Põgenemine jätkus ka veel 17. s. lõpul. Põgenemise põhjusena nimetatakse usulist survet ja ka mõisnikkude valjut käitumist talupoegade suhtes.

Kuna Ingeri ja Käkisalmla lään kaotas sellega suurema osa oma rahvastikust, tuli Rootsi valitsusel loobuda oma esialgsest Ingeri koloniseerimise kavast ja ka nõudest, et Ingerit ei koloniseeritaks Rootsile kuuluvatelt aladelt, kuna need isegi olid hõredalt asustatud. Hiljemini koloniseeriti Ingerit ka Rootsist ja Soomest, peamiselt just viimasest. Ingeri rahvastiku koosseisus toimus suur muutus ning Ingeri asustus tihenes 17. s. tugevasti uustulnukatega peamiselt just Soomest.

4. detsembril 1932 — R. Kleis: „Hindrik Prants. In memoriam“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932, nr. 4).

Samal koosolekul — H. Kruus: „Oleviku“ asutamine“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1932, nr. 3).

12. veebruaril 1933 — J. Uluots: „Vabu talupoegi Lääne-Eestis keskjal.“

Vabade talupoegade küsimus on käsitletud leidnud mitme silma-

paistva uurija poolt (Bunge, Transehe-Roseneck jt.), kuid need on olnud ainult lühikesed uurimused, mis tingitud peamiselt vähestest allikatest. Viimasel ajal kättesaadavad allikad, nagu vakuraamat a. 1518, edasi ka vakuraamatud, mis Rootsi aja alul Läänemaa kohta koostati, samuti andmed ka poolaegsest revisjoniraamatust (1599) võimaldavad vabade talupoegade küsimust üksikasjalisemalt käsitleda, eriti Saare-Lääne piiskopkonna mandriosa piiskopi maa-alal. Piiskopi maa-ala talupoegade kohta on võimalik saada ülevaadet Lihula ja Koloveri vakuraamatute põhjal, mille järele Mihkli, Pärnu-Jaagupi, Audru, Tõstamaa ja Kullamaa kihelkonnas oli kokku 203 vaba meest, neist talupidajaid 138, mittetalunikke 65 (möldrid, sepad, üksjalad). Vabadel talupoegadel oli kasustada maad $\frac{1}{2}$ adrast 2-he adrani. Nende arv oli tihe eriti Läänemaa idapiiril, kuna läänepoolsetel aladel vabu talupoegi peaaegu ei olnudki. Hili-semad vakuraamatud Rootsi ajast näitavad järkjärgulist vabade talupoegade arvu tagasiminekut.

Vakuraamatu järele jagunevad talupojad kolme ossa: 1. adratalupojad, 2. vabad talupojad, 3. üksjalad. Vaba talupoeg erines adratalupojast esiteks selle poolest, et ta oli vaba töökohustustest ja kümnisemaksust; teiseks sarnanes talupoja ja läänihärra vahekorrd teataval määral keskajal valitsevale läänioiguskule vahekorrale läänihärra ja vasalli vahel. Vaba talupoeg oli isiklikult vaba, ta võis vabalt oma asukohta vahetada. Vabad olid ka tema lapsed ja harilikult oli poeg isatalu pärija. Ka talust lahkunud pojad võisid soetada enesele vaba mehe koha. Vabade meeste järeltulijaid leidub ka üksjalgade hulgas, kes olid isiklikult vabad, kuid kel puudus maa. Suure osa vabadest meestest moodustasid veel sepad ja möldrid ning nn. hofmeierid.

Vabade talupoegade tekkimise kohta seletab Russow, et vabad talupojad on saanud neist, kes ristiusu vastuvõtul truudust üles näitasid ja selle eest vabaks jäeti. Stackelberg avaldab aga arvamist, et vabad talupojad on tekkinud majandusliku olukorra põhjal. Tegetmist olevat naturaalmajapidamiselt rahalisele majapidamisele üleminekuga. Teatud talupojad, kes jõukaks saanud, tasunud oma kohustusi rahaga, mis ka maahärrale kasulik oli. Stackelberg ei pea võimalikuks, et vabad talupojad põlvnesid endistest eesti vanematest. — Referendi arvates ei ole need väited põhjendatud. Edasi asuvad vabade talupoegade majapidamised mitmes kohas just endiste kindluste ja maalinnade läheduses. Vabade talupoegade tekkimist ei saa seletada majandusliku olukorraga, vaid see ulatub tagasi kaugemasse aega. Vaadeldes lähemalt Läänemaa alistamist sakslastele 13. s. alul, jõuab referent otsusele, et Läänemaa alistumine võrreldes teiste Eesti maa-aladega näitab erilist iseloomu. Läänemaalased ei avalda võõraste vallutajate vastu erilist sõjakust, mis-

tõttu neile nähtavasti poliitiliselt enam vastu tuldi. — Veel 1241. a. lepingus esinevad ordu poolt vasallid ja eestlaste poolt vanemad (seniores de estonibus). Kui Eesti vanemad edaspidi enam ei esine, siis on see seletatav sellega, et nad võib-olla osalt läksid vasallide hulka, osalt aga säilisid vabade talupoegadena. 16. s. mängivad vabad talupojad veel teatavat osa sõdades, suuremalt osalt on nad aga juba hävinenud kas sõdade või üle läinud adratalupeogade hulka.

5. märtsil 1933 — E. Laid: „Uusi andmeid muinaslinnades“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1933, nr. 1).

19. märtsil 1933 — Fr. Duksov: „Eesti raamatute levitamise 19. s. keskel“ (ilmus „Eesti Kirjanduses“ 1933, nr. 3).

Samal koosolekul — J. Vasar: R. Liljedahli töö „Rootsi haldusest Liivimaal 1617—1634“ (ilmub „Ajaloolises Ajakirjas“ 1933, nr. 2).

2. aprillil 1933. — N. Treumuth-Loone: „Silmsi talupoegade tüli mõisnikuga 1803. a.“

Harju-Jaani kihelkonnas oli Perila mõis talurahva rahutuste koldeks juba Rootsi ajast saadik. Neid rahutusi mõjustas tunduvalt Perila alla kuuluvate Rätla talupoegade sageli iseteadev esinemine. Rätla naaberküla, Silmsi, rahutused 1803. a. omandasid säärase tähelepanuväärse käigu, et oma tulemustes mõjustasid ka Eestimaa esimeste talurahvareformide kohtukorraldust.

Silmsi talupoegade tüli mõisnikuga, major Mohrenschildtiga, tekkis mõisniku katsest nende talupoegade maid piirata ja äravõetud maadele asundada lisaks uusi talupoegi. Silmsi talupojad, toetudes oma põliste õigustele, ei nõustunud maad ära andma, ja kui mõisnik hakkas maid tegelikult võõrandama, asusid vastu väevõimul, ometi suutmata takistada mõisniku korraldusi. Maa säilitamiseks läksid talupojad kaebama kubermanguvalitsusele, kust neid juhiti kihelkonnakohtusse. Viimases ei saadud aga kokkulepet mõisnikuga ja asja arutamine anti üle rüütelkonna nõukogule, kus päevakorrale kerkis ka küsimus, kuidas toimida säärastel juhtudel, milliste kohta pole ette nähtud lõplikku korda esimeses Eestimaa talurahva regulatiivis („Iggäihes“). Rüütelkonna nõukogu poolt valiti eriline komisjon, kes kohapeal asja uurides andis talupoegadele täieliku õiguse, milline otsus ka nõukogu poolt kinnitati. Mohrenschildtile tehti korraldus Silmsi talupoegade maad tagasi anda. Vahepeal oli vastuhakkamise kriminaalse osa uurimisele asunud Harju meeskohus ja peasüüdlasi karistati kiriku juures peksmisega. — Major Mohrenschildt ei leppinud rüütelkonna nõukogu otsusega ja esitas kaebuse senatile, kus aga kaebus jäeti arutamata, sest rüütelkonna nõukogu otsuste peale polnud enam edasikaebuste instantssi. Rüütelkond kartis siiski talurahva õigusliku korra muutmise ja täiendamise toimetamist kõrgemalt poolt ja ette tõtates esitas ise keisrile soovi-

avalduse komisjoni loomiseks, kes täiendaks määrusi talurahvakohutute kohta. — Major Mohrenschildti katsed nõukogu otsuse muutmiseks lõppesid tagajärjetult ka kindralkubernerit juures ja Silmsi talupojad said oma maa tagasi, kuid küsimus oli siiski liikuma pandud, ja keisri lähemate nõuandjate ringidest, kes olid informeeritud Silmsi küsimustes avaldunud talurahvakohutute puuduste kohta, nõuti laiemat reformi vastaval alal. Kuna ka Liivimaal oli teoksil laialdasem reform, pidi rüütelkond kiiresti nõustuma reformikavade esitamiseks.

8. mail 1933 — E. Blumfeldt: *Ägraarreforme Saaremaal 18. s. lõpul.*

18. s. oli Saaremaa talurahvas ulatuslikumalt kui kunagi varem antud aadli meelevalla. See kõik seoses Põhjasõja hävitustööga tingis talurahva kohutava õigusliku ja majandusliku viletsuse. Esmesi katseid talurahva elutingimusi parandada tegi Katariina II; 1765. a. kaotas ta Saaremaa provintsialise iseseisvuse ja andis maakonna haldamise samal ajal asutatud revisjonikomisjoni kätte, kes pidi esinema parandusettepanekutega Riia kindralkubernerile.

1767. a. lõpetatud eelrevisjonist selgus, et talumajandus seisab täieliku laostumise lävel. Revisjonikomisjoni arvates johtusid talurahva raskused talumajanduse liigest koormatusest, mis omakorda oli tingitud taludel lasuvate koormiste ja orjuste määravaks aluseks oleva mõõdu-adramaa meelevaldselt määritlemisest 12 töövõimelise isikuga ja mitte talupoja majandamisel oleva põllumaa pinnasehalduse ja ulatusega. Revisjonikomisjoni arvates on hädavajaline: 1. reaalseile põhimõttele tugiv revisjon, 2. koormiste normimine, 3. maavaldusvahetuste korraldamine ja 4. magasiaitade ävämine. — Õiguslikku elu reformida taotlevad püüded jäävad kõrvale, küll aga asuti revisjonikomisjoni majanduslike reforme taotlevate ettepanekute teostamisele. Algas üldine maademõõtmine ja headuse järele hindamine. Pinnamõõdu aluseks võeti tündrimaa. Adramaa määrati maa-ala, millelt talupoeg kannab koormisi ja orjusi 24 rubla väärtuses. Viimased määrati kindlaks 6 rakmeispäevale nädalas ja jaagupist mihklini veel 6 jalapäeva nädalas. Samuti määrati kindlaks loonusandamid ja kõik tähendati üles vakuraamatusse. Vakuraamatu normidest üleastumine keelati. — Edasi normiti ka talu suurust. Revisjonimäärused lubasid ainult täis- ja pooltalusid, s. o. 1 ja $\frac{1}{2}$ adramaa suuruseid. Selle määruse täitmine tõi enesega kaasa suuri raskusi. — Eramõisade talurahva olukorda korraldama revisjonikomisjoni tegevus ei ulatunud. Visalt edenes alul maavaldusvahetuste reguleerimine, mis selles seisis, et püüti riigi- ja eramõisade vahele soetada puhtaid piire, kuna üksikud mõisad koosnesid paljudest lahusesisvaist maatükkest.

Revisjonikomisjon nõudis 1768. a. talurahva abistamiseks magasi-
aida avamist, mida ka tehti.

Neid reforme tuleb küll väärikalt hinnata, kuid nad töid talu-
rahvale ka suuri raskusi, nagu nõue täis- ja pooltalude suhtes, mis-
tõttu hulk talusid kaotati ja muudeti vabadikukohtadeks. Talu-
majanduse edasisele arengule mõjus takistavalt talumaade korral-
damine lapisüsteemi alusel.

M. Sorgsep.

Suur uudisteos meie maa kohta Gustav II Adolphi ajastul.

Üldise huvi ja poolehoidu kasvule Balti riikide vastu, mida õhu-
tab ja kannab rootsi pealekasvav generatsioon ka äripäevases õhk-
konnas, osutab ka see asjaolu, et sealtpoolt pühendatakse kasvavat
tähelepanu meie ajaloo selle ajastu uurimisele, mil Eesti maa-ala oli
Rootsi provintsiks. Väljapaistva tõendisena selleks teiste vähemate
uurimuste kõrval on äsjailmunud Ragnar Liljedahli suur väite-
kiri „Svensk förvaltning i Livland 1617—1634“ (Uppsala
1933, XXIV + 557 lk.). See kun. Gustav II Adolphi ja Johan Skytte
aegset rootsi haldust Liivimaal käsitlev teos üllatab meeldivalt meiegi
ajaloouurimist, kus rootsi aja üldsünteesi ümberkujundamine aja-
nõuete kohaselt on tähtsamaid ülesandeid. Liljedahli teos tuleb
meie ajaloouurimisele vastu, rikastades meid põhjaliku ülevaatega
hilisema rootsi aja algaastatest, mis meie poolt on leidnud võrdlemisi
vähest läbitöötamist. On rõõmustav, et Liljedahli uurimistulemused
kohendavad vananenud balti-saksa ajaloolaste üldvaadet rootsi aja
suhtes ligikaudu samas suunas, kui seda on hakanud tegema meie-
poolnegi uurimine.

Liljedahli raamatu võrdlemisi tagasihoidlik pealkiri „Rootsi hal-
dus Liivimaal 1617—1634“ ei anna täit ettekujutust sellest liikumis-
küllasest ajastust, millest autor on püüdnud läbi tõmmata sihtjooni.
Peame meelde tuletama, et Liljedahli poolt käsitletav aeg on tähtis
murranguajastu, kus Lõuna-Eestis pandi alus sellele haldussüsteemile,
mis püsis järkjärgult läbi imbudes seisuslikest elementidest
kuni Karl XI revolutsiooniliste reformideni. Uue haldussüsteemi
järkjärguline loomine, selle katsetamine ja kohandamine tegelikule
elule ning temale käigu andmine J. Skytte poolt Liivimaal 1629—
1634 moodustab Liljedahli teose raskuspunkti. Sama põhjalikkusega
aga kirjeldab Liljedahl nende reformide tagapõhjuna rootsi okupaat-
sioonivõimude esialgseid halduslikke korraldusi Liivimaa järkjärgu-
lisel vallutamisel alates 1617. aastaga ning Gustav II Adolphi reformi-
taotlusi 1626.—1630. a. Põhja-Eestis. Eesti ajaloo seisukohast pakub
vähem huvi selleaegsete rootsi valitsusvõimude suhe Riia linnaga,

samuti ülevaade Riia kaubanduslikest suhetest jne., millele Liljedahl teos pühendab kaunis palju tähelepanu, mis, olles tihedas seoses teiste rootsi halduse suundustega, aitab iseloomustada ka neid.

R. Liljedahl lähtub seisukohast, millele meil hiljuti erinevas seoses on asunud ka H. Sepp, et Gustav Adolfi aegsed reformiüritused on Rootsi poolt selle uuendusprogrammi võrdlemisi vähe modifitseeritud teostamine, mille eelnenud sajandivahetusel tõusetas Karl IX ja mille teostamise üle ta pidas pikemaid läbirääkimisi Eesti- ja Liivimaa rüütelkondadega. Muide Karl IX repliikide vahetus Liivimaa rüütelkonnaga, mida balti-saksa ajaloouurimine suuresti tähtsustab oma privileegide arengu seisukohast, on Liljedahli arvates jäänud ainult episoodiks, mis uppus Liivimaa pärast peetud võitluste relvatärisse.

Tõsiselt võidi Karl IX reformipüüdeid taastõusetada alles siis, kui järgnes Liivimaa lõplik vallutamine Gustav Adolfi poolt. Sõja aeg ja segased olud olid Liljedahli arvates täielikult murendanud poola valitsusaparaadi Liivimaal ja selle organisatsiooni vähesed jäljed kadusid provintsist koos poola vägedega tagameva kohalikugi aadli enamusega. Need olid rootsi sõjaväevõimud, kelle ülesandeks sai okupeeritud provintsi halduse kujundamine. Juba varakult hakkavad sellest tegevusest läbi paistma tulevaste reformide sihtjooned.

Ühelt poolt hakkavad rootsi võimud korraldama Liivimaa agraarolusid. Kohaliku aadli püüetele, saada oma mõisade üldkonfirmatsiooni, ei tule Gustav Adolf vastu, vaid annab mõisade restitueerimise komissariaalkohtu kätte, kes otsuste tegemisel arvestab üksikute isikute õigusi ja rootsimeelsust. Mõisade restitueerimise kõrval hakkas toimuma ka ülejäänud riigimaade hoogus doneerimine rootsitruule Liivimaa aadlile, aga väga suurel määral ka rootsi kõrgaadlile. Umbes 1630-ndaail aastail jõudis Rootsi valitsus võõrandada pea kõik need rohkearvulised mõisad, mis poolakate maalt lahkudes jäid tema valdusse. Gustav Adolfi suure riigimõisade võõrandamise põhjust on seni otsitud kuninga püüdes tasuda rootsi aadli suurtes sõdades ülesnäidatud teeneid ja huvitada teda Liivimaa edaspidiseski püsimises Rootsi provintsinä; sellele olevat siis lisandunud ka kuninga kalduvus viia riigifinantse moodsamale, kaudsete maksude alusele. Liljedahl rõhutab nende motiivide kõrval ka Gustav Adolfi veel üht teadlikku majanduspoliitilist kaalutlust: mõisad võõrandati selleks, et sõja läbi laastatud maad võiksid eraalgatuse abil kiiremini koloniseeruda ning hiljemini riigile anda kaudselt paremaid tulusid kui nüüd otseselt riigimaadena. Karl IX ja Gustav Adolfi donatsioonide iseloom Põhja-Eestis, kus kroonu võõrandas peamiselt asustatud maid ja endale pidas tühje alasid, räägib sellele seisukohale

mõnevõrra vastu ja sunnib meid rohkem tähtsustama Liljedahli tähelepanekut, et mõisade võõrandamine Gustav Adolphi poolt toimus võrdlemisi ülepeakaela, nii et palju alasid oli doneeritud üheaegselt mitmele isikule. Tartu õuekohus pidi hiljem korduvalt lahendama sellistele donatsioonidele pretendeerivate isikute tüliasju.

Riigimõisade kiire võõrandamine hakkas tegema raskusi neile kameraalametnikele, kes maale ilmusid võiduka rootsi sõjaväe järel. Algusest peale püüdsid rootsi võimud võidetud maalt saada ka sõjapidamiseks tarvilikke sissetulekuid. Korraldati mitmeid proviisorseid revisjone, et teada saada talupoegade majanduslikku kandejõudu. Hiljem võeti talupoegadelt endistele maksudele lisaks erilist sõjakontributsiooni, mis omandas pikapeale statsiooni nime. Seda nõuti talupoegadelt kaunis suure omavoliga ja sageli võttis see talupoegadelt nende viimase vara väljapressimise ilme. Seni kui Liivimaa kuuluvus ei olnud kindel, asus ka Gustav Adolf seisukohal, et statsiooni peavad talupojad maksma, hoolimata selle raskusest. Pidas ju kuningas tähtsaimaks ülesandeks sõdurite eest hoolitsemise, mis põhjustas talupoegade ülekoormatud maksustamise. Ühenduses talupoegade maksustamisega esitab Liljedahli töö eriti Tartumaa kohta, kus teotses tubli Erik Andersson (Trana), palju üksikasjalisi andmeid ka talupoegade olustiku suhtes. See osa on eesti lugejale kahtlemata kõige huvitavam Liljedahli teosest. On kahju, et ruum ei luba anda sellest detailsemat ülevaadet.

Kasustades tühjade talude olemasolu veel riigi käes olevatel aladel, tekkis Gustav Adolfil mõõdaminevalt kavatsus rajada Ingerimaa eeskujul ka Liivimaa maakaitset sõduritekolooniaile. Niisuguseid kolooniaid hakati organiseerima mitmel pool, muuseas ka Tartu juures. Soome kolonistide jaoks võeti talupoegadelt mitmesugust inventari. Need kolooniad meie maal ei osutunud aga elujõulisiks. Asundusalade doneerimine eraisikutele oli üheks nende nurjumise põhjuseks. Kuidas korraldada maakaitset ja kuidas saada selleks maalt tarvilikke vahendeid, muutus üha põnevamaks küsimuseks Rootsi valitsusele. — Enne siit areneva reformi teostamise vaatlust Liivimaal kirjeldab Liljedahl Gustav Adolphi üritusi 1626.—1630. a. samalaadiliste reformide alal Põhja-Eestis, kust saadud kogemused avaldavad hiljem mõju ka Lõuna-Eestis.

Eestimaa reorganiseerimise kava lähtepunktiks oli provintsi väliskaitse korraldamine. Senine ratsateenistuse ja erakordsete kontributsioonide süsteem ei olnud Rootsi valitsuse arvates küllaldane, eriti selle järel, kui Eestimaa kroonumõisad olid läinud erakättesse. Gustav Adolf tahtis riigitulud Tallinna linnalt ja Eestimaalt viia kindlamale alusele, esitades 1626. a. isiklikult kohal viibides Tallinna linnale ja Eestimaa rüütelkonnale uued maksukavad. Maksustust kavatses kuningas rootsi eeskujul korraldada väiketolli ning

aktsiisi ja veskitolli sisseseadmisega. Uute maksude küsimuses aga pörkasid tugevasti kokku ühelt poolt riigi ja teiselt poolt Tallinna linna ja rüütelkonna seisuslikud huvid. Rootsi poolt põhjendati oma nõudeid väitega, mis hiljem sai kogu Rootsi suuruseaja finantspoliitiliste taotluste juhtmõtteks ja lõpuks välja kutsus ka mõisade reduktsiooni välisprovintside: iga provints kandku majanduslikult iseennast ja omi kaitsekulusid. Ainult välväe ja riiklikult tähtsa Riia linna garnisone pidas Gustav Adolf võimalikuks ülalpidada Rootsist tulevate rahadega. Eestimaa aadel peale tavalise „non possumus“ leidis sellele põhimõttele ka kohe vastuväite: Eestimaa on Soome eelkindlus ja just sellepärast, et ta end ise kaitsta ei jõua, olevat ta alistunud Rootsile. Argumentatsioonist ei jäetud välja muidugi ka apelleerimist oma privileegidele.

Nagu maakaitse küsimuses Gustav Adolf ei saanud kohalikelt korporatsioonidelt lõplikku maksusoostumist, nii leidsid visa vastupanu ka need kuninglikud esildised, mis puudutasid Põhja-Eesti õigusemõistmise ja kooli- ning kirikuolude korraldamist. Õigusemõistmist tahtis Gustav Adolf viia Põhja-Eestis paremale alusele, reorganiseerides seniseid meeskohtuid, nii et need edaspidi moodustaksid suuremad kolleegiumid, liikmete kindla palgaga ja kohtu kindlate istangjärkudega. Kiriklikul alal nõudis kuningas õpetajakohtade paremat täitmist, õpetajatele kindla sissetuleku kindlustamist, kirikute ülesehitamist, koolide asutamist jne. Liljedahl järele mõlemais neis küsimusis ilmneb osalt püüd tugevama riikliku kontrolli järele, osalt aga siiras indignatsioon valitseva korralageduse ja väärnähtuste vastu, mida võimaldas vana süsteem. Ka nende uuenduskavatsuste vastu asus Eestimaa aadel eitavale seisukohale, põhjendades seda osalt uuenduste hädaohtlikkusega, osalt privileegidele mittevastavusega. Suurel määral oli aadli vastupanu põhjuseks asjaolu, et kroonu poolt taheti vastavaid reforme teostada aadli talupoegadele pealepandava kümnise alusel.

Gustav Adolf lahkus Eestimaalt, jättes läbirääkimised Tallinna linna ja Eestimaa rüütelkonnaga üldistes küsimustes 1627. a. moodustatud komisjoni hooleks, mida tegelikult juhtis Philipp Scheding. Kiriku ja kooli küsimustes pidi aga rüütelkonnaga läbirääkimisi pidama J. Rudbeckius, kes ühtlasi teostas kirikuvisitatsiooni Eestimaal. Varstigi selgus, et komisjoni üritused andsid veel vähemaid tulemusi, kui kuninga isiklikud läbirääkimised. Ainult selle järele, kui teiste survevahendite kõrval Gustav Adolf oli kõvade sõnadega ähvardanud Eestimaa rüütelkonna saatkonda, suutis Joh. Skytte teostada osa kavatsatud reformiprogrammist.

Et kiriklikul alal vahekord J. Rudbeckiuse ja Eestimaa aadli vahel kujunes veel teravamaks, seda teame varemategi Fr. Westlingi uurimuste põhjal. Liljedahl täiendab neid teateid uue allikmater-

jälga ja vaatleb üldse kogu seda episoodi avaramalt perspektiivilt. Võitlus kirikuküsimuste pärast aadli ja Rudbeckiuse vahel ähvardas Liljedahli järele päevakorrale kergitada talupoegade pärisorjuse küsimuse täies ulatuses. Rudbeckius oli ise veendunud, et Eestimaa kirikliku ja kõlbla elu madalale vajunud taseme sügavamaks algpõhjuseks on pärisorjus. Aadel ei võidelnud kirikureformi vastu Liljedahli arvates mitte oma talupoegade huvides, kelle rasket majanduslikku seisukorda ettekäändena ikka ja jälle ette toodi: seda oleks ta võinud kergendada oma kasuks tuleva kümnise vähendamise teel. Aadli vastuseisu põhjustasid kõigepealt ikkagi oma majanduslikud huvid ja kaugema ulatusega kartus, et kümnise ja muude maksude soostmine avab kroonule võimaluse edaspidi end põhjalikumalt segada mõisniku ja talupoja vahekorda.

Mitmeaastaste reformiürituste tagajärg Põhja-Eestis osutus siis võrdlemisi väikeseks selle visa vastupanu tõttu, mida neile üritusile avaldas Eestimaa aadel. Liivimaal, kus, nagu nägime, poola valitsusaparaat oli maalt lahkunud ja kus kohalik rüütelkond oli kaugelt nõrgemini organiseeritud, ei olnud rootslaste reformiüritustel nii suuri raskusi. Johan Skyttel, kes 1629. a. määrati Liivi-, Ingerimaa ja Karjala kindralkuberneriks ja kellele vastavate uuenduste sihtjooned ära määrati üksikasjalises instruksioonis, oli tõsisemaid raskusi ainult Riia linnaga.

Liivimaal J. Skytte poolt teostatud suuri reforme vaatleb R. Liljedahl, peale nende, mis puudutavad peamiselt Riia linna, neljas osas: 1) kohtuolude uuesti organiseerimine, 2) adramaade ja privileegide revisjonid, 3) uuendused maksustamise, ratsateenistuse ja küüdikohustuse alal ja 4) kirikuolude korraldamine ning Tartu akadeemia asutamine. Kõigi nende reformide tulemusi tunneme endise ajaloolise kirjanduse kaudu ainult linnulennult, kus paljudki tähtsad kontuurjooned puuduvad või on tugevasti moonutatud. Liljedahli teoses leiame üksikasjalisema ja täpsama reformide kirjelduse hoopis uue üldkokkuvõtte ja hinnangu kõrval.

R. Liljedahli huvidele ja põhjalikule eruditsioonile õiguslikes ja riigiteaduslikes küsimustes osutab see viis, kuidas ta käsitleb Joh. Skytte poolt Liivimaal teostatud kohtureforme. Tema käsitlusest leiame, et Joh. Skyttel oli Tartu õuekohtu asutamisega kaugemale ulatuvaid kavatsusi, aga ka raskusi Tallinna ja Riia linnaga ning Eestimaa rüütelkonnaga, kes kõik soovisid oma privileegide huvides, et säiliks nende endine apellatsioonioõigus Stokholmi õuekohtule. Ka selles mõttes jäi õuekohus forsoks võrreldes J. Skytte kavatsustega, et teda ei saanud teha lähtekohaks tulevasele Läänemeremaade põhjalikule ümberorganiseerimisele. Võib-olla aimates just neid Skytte kavatsusi Riia ja Tallinna linn ning Eestimaa rüütelkond tõmbusid välja uue õuekohtu piirkonnast.

Mis puutub alamate kohtuasutiste korraldusse, siis siingi annab Liljedahl nende täpsama kirjelduse kõrval uusi sihtjooni orienteerumiseks: Skytte esialgne kava oli Liivimaale ülekanda Rootsi kohaliku omavalitsuse korraldust. Maakohtudistrikt ehk kreis Liivimaal pidi saama rootsi häradi taoliseks omavalitsuse ühikuks. Selle kavatsuse pidi Skytte hiljem jätma ja alamate kohtute reform kujunes üldiselt selliseks, nagu ta Skytte poolt teostati, ei meeldinud kohtureform Liivimaa aadlile ja 1634. a. aadli saatkond püüdis Kristiina eestkostevalitsuse ees saavutada selle muutmist. Aadli rahulolematuse põhjenes osalt ta hellal seisuslikul enesetundel: ta ei soovinud, et asutis, millest osa võtavad kodanlised kaasistnikud, võiks kohut mõista ka aadlimeeste üle. Teiselt poolt aadel kaebas, et uus kohtukorraldus on endaga kaasatõnustanud tülika aegluse kriminaalasjade arutamisel, kuna maakohtute kompetents on liiga väike. Skytte oli maakohtud paigutanud kaunis tugevasti Tartu õuekohtu kontrolli alla. Liljedahl arvab, et rüütelkonna rünnak Skytte kohtukorraldusele kriminaalasju puutuvas osas tõenäoliselt suundus sinna, et sel teel tagasi võita oma mõju talupoegadele, mida Skytte reformi läbi arvati ähvardatud olevat. Liljedahl toetub siinjuures ühele väljendisele rüütelkonna petitsioonis, et kiire kohtupidamine olevat tarvilik — „damit nicht zue Vermeidung der Unkostungen, die Ubelthaten vertüschet, und die boose undeutsche Arth, ie mehr und mehr zu sündigen angelocket, und übel zue thun angereitzet werde.“ Käesoleva rüütelkonna avaldise tõlgitsemine selles mõttes eeldab seisukohta, et Skytte kohtureform tõepoolest võimaldas talupoegade õigusliku emantsipatsiooni mõisniku omavoli alt. A. Perandi, toetudes tervele selle küsimuse kohta ka hilisemast ajast päritolevale arhiivmaterjalile, mis Liljedahli töö juures arvesse ei tule, muudab küsitavaks, kuivõrra Skytte kohtureform seda tõesti tegi. Rüütelkonna sooviavaldisel juures on tähelepanev ka see, et siin ei taoteldud endise poola-aegse kohtukorralduse uuendamist, vaid lihtsalt Joh. Skytte poolt asutatud kohtuinstantside vahelise kompetentsi muutmist maakohtute kasuks ja õuekohtu kahjuks. See on tõesti võimalik, et Skytte kohtukorraldus selles punktis osutus vähepainduvaks. Eestkostevalitsuse resolutsioon tegigi aadlile siin mõningaid järeleandmisi.

Kohtureformi ja rootsi õigusele tee avamise kõrval Liivimaale teotses Joh. Skytte ka maa agraarolude korraldamisel ja nimelt kahes peasuunas: korraldati valdustiiflite ja adramaade revisjone. Valdustiiflite revisjoni algusega juba tutvusime. Liivimaa aadel omas rea mõisu, mis ta kaasa tõi Poola valitsuse ajast ja mille valdust komissariaalkohus ajutise instantsina ei suutnud alati juriidiliselt kindlaks teha. Komissariaalkohus pärandas Tartu õuekohtule

rea protsesse mõisade valduse pärast. Teiselt poolt oli maavaldusse toonud suuri segadusi ka see viis, kuidas Gustav Adolf võõrandas mõisu. Sageli olid kaks isikut korraga osanud saavutada endile donatsiooni ühe ja sama mõisa kohta. Oli võõrandatud alasid, mis olid varemini kuulunud rootsimeelsele Liivimaa aadlile, kehtivate põhimõtete vastaselt kolmandaile isikuile. Paljudel juhtumitel olid donatsioonikirjad saadud peetuse teel. Staarostkondade valdajad pretendeerisid nende piirides olevaile aadlimõisule, kuigi neid ei arvestatud donatsioonikirjades. Mõisade pärimisõiguses valitses samuti suur segadus. Lähedas kontaktis Tartu õuekohtuga katsuti nüüd valdustiitlite revisjoniga selgust tuua neisse sassiläinud küsimustesse. Valdustiitlite revisjon pidi aga veel teenima teist eesmärki ja kroonu kätte tagasi tooma temalt ülekohtusel teel äraläinud maa-alad. Selleks andis „kõikide reduktsioonide esiisale“ Joh. Skyttele tõuke järjest raskenev Liivimaa rahanduslik seisund. Viimase korraldamise, eriti talurahva maksustamisele objektiivse aluse loomise teenistuses oli ka 1630. a. alustatud adramaade revisjon. Revisjonid, mis Liivimaa eri aladel rootsi ametnikkude poolt varemini ettevõeti, ei andnud kiire teostamise tõttu küllalt täpsaid andmeid. Uus revisjon, kus Liljedahl eeldab Erik Anderssoni (Trana) märgatavat osavõttu ta teostamisprintsipiide kujundamisel, pidi nüüd rootsi haldusametnikele andma selgema pildi üksikute talupoegade suhtelisest maksuvõimest. Revisjoni abil püüti hankida teateid ka Liivimaa kirikuolude kohta.

Uue maksude ja koormiste süsteemi kujunemist vaatleb Liljedahli töö järgmises peatükis. Johan Skyttel, kui ta tuli Liivimaale, oli esialgu maksustamisega alal kavatsus sisseseada Rootsisis kehtiva kümnnise. Eestimaa kogemused aga näitasid, et kümnnis ja väiketoll meie maal ei ole hästi teostatav, ja ka kameraalajasjades vilunud Erik Andersson soovitas selle asemele sisseseada kindlat adramaamaksu. See maks, mida pidi nii jagatama, et „kuninglik majesteet ja kroonu saaks midagi, et mõisnik saaks oma ja talupojalgi võiks midagi alles jääda“, pidi asendama sõja-aegsed erakorralised kontributsioonid ja statsiooni. Ka Liivimaa suhtes kehtis maksustamise korraldamisel põhilause, et rahuaegne provints ise oma väljaminekuid peaks kandma. Skytte oli siiski teadlik, et vähemalt esialgu see ei ole teostatav ilma talupoegade vaesumata. Nii oli uus adramaamaks, mis endistest sõjaaegsetest maksudest sai statsiooni nime, viimasega võrreldes märksa kergem. Uue statsiooni maksumäär oli siiski võrdlemisi kõrge, nii et ta välja tegi umbes sama palju, kui talud maksid mõisale viljakümnnist; igalt adramaalt nõuti 3 tündrit rukkeid, 3 tündrit otri ja 2 tündrit kaeru, peale selle veel 2 parmast heinu. Ainult heal vilja-aastal (1631) suudeti see maks nõutavas ulatuses kokku saada. Varsti aga tõusis rahulole-

matus liiga kõrge maksumäärast vastu. Talupojad, kellelt võeti kaks nahka, hakkasid põgenema. Aadel esines kaebustega muu seas ka Kristiina eeskostevalitsuse ees maksukõrguse pärast. 1633 otsustaski riiginõukogu alandada statsiooni: maksumääradeks kujunesid 2 tündrit rukkeid, 2 tündrit otri ja 1 tünder kaeru igalt adramaalt. Statsiooni alandamist Liljedahli arvates mõjustas ka talupoegade poolasõbralikkus. Viimane väljendus selles, et nad rootsi fiskaalidele alati ette tõid maksuvabaduse, mille osaliseks nad saanud Poola ajal, ja hakkasid lootma uuele poola sissetungile. Ratsateenistus korraldati Liivimaal sellel üldpõhimõttel, nagu ta varemini oli teostatud Põhja-Eestis: 15 asustatud adramaad pidid andma ja ülalpidama ühe ratsaniku.

Küüdikohustis oli raskemaid erakorralisi koormisi, mis lasus tolleaegseil talupoegadel. Talupojad olid kohustatud küüti andma, kui riigiametnikud seda nõudsid. Niisugune kord, õigemini korralgedus, võimaldas palju väärnähtusi — ka eraisikud sundisid omavoliliselt talupoegi küüti andma ja omandasid vahest ka nende hobuseid. Skyttel oli esialgu kavatsus küüdisüsteemi hoopis kaotada ja asendada see postikorraldusega nii riigiametnikkude kui ka eraisikute jaoks. Olud aga sundisid kindralkubernerit oma esialgseid kavatsusi piirama ja küüdiolusid korraldama ainult riiklikeks otsarveteks ja lisaks veel kogu süsteemi väljarentimise teel.

Kiriku- ja haridusolude kirjeldamisel Skytte-aegsel Liivimaal astub Liljedahl järjekordse sammu H. Samsoni, selle vanema ajalookirjanduse poolt ülespuhutatud organisaatorikuju lammutamisel. H. Samsoni teened Liivimaa kiriku ümberorganiseerimisel ei ulatunud kaugemale võrdlemisi arvukate kirikukantslite täitmisest õpetajatega. Küll aga ulatusid kaugemale tema ambitsioonid, nii et rootsi ametnikel läks raskeks temaga koos töötada. Suurem osa Liivimaa kirikuolude usukorraldusest teostati siis Skytte poolt kas temale alluvate ametnikkude või jälle Samsonile vastukaaluks asutatud ülemkonsistoriumi kaudu. Skytte organisaatorlik tegevus Liivimaa kirikuolude korraldamisel toimus kolmes peasuunas. Esmajoones korraldas Skytte kiriku ainelised alused, püüdes varustada kirikuid ja pastoreid küllaldaste tuludega, ehitades ülesse sõjas kannatada saanud kirikud jne. Peamiselt konsistoriumi kaudu teostati kiriku sisemise elu taseme tõstmine ja kiriku usutunnistusliku külje reguleerimine. Lõpuks viitab Liljedahl asjaolule, kuivõrt paralleelseks ilmalikule kohtureformile osutus see kirikukorraldus, mis teostati ülemkonsistoriumi, alamkonsistoriumi ja praostkondade loomisega.

Liljedahl arendab kirikureformide teostamist võrdlemisi üksikasjaliselt kirjeldatud üldisel tagapõhjal, mis annab tunnistust suurest „barbaries'ist“, mis valitses nii Liivimaa talupoegade, kui ka teiste rahvakihtide juures. Selle vastiku barbaarsuse kaotamine oli Skytte

üks ülesandeid, mille teostamine oli eriti lähedane ta südamele ja mida ta täitis siis ka suure õhinaga. Kaugemale Tartu ja Tallinna gümnaasiumide ja Tartu ülikooli asutamisest Skytte oma kooliprogrammi teostamisel ei jõudnud, kuigi seal oli ettenähtud ka alamate koolide asutamine. Uudisena Tartu gümnaasiumi ja ülikooli ajaloos väidab Liljedahl, et Tartu gümnaasium on korraldatud Stokholmi *collegium illustre*, mitte rootsi stiftigümnaasiumi eeskujul. Vaadelduna laiast perspektiivist lülina teiste reformide hulgas omandab Tartu ülikooli asutamise üldkäsitluskil Liljedahlil erilise värvingu.

Skytte reformid kohtu ja haridus-kiriklikul alal koormasid mõnesugusel määral Liivimaa eelarvet, mis ka rahu ajal ei tahtnud kuidagi omadega välja tulla, eriti selle järel, kui oli vähendatud statsiooni maksumäärasid. Põhjuseks oli, et Liivimaa kui piiriäärse provintsi garnisonid olid võrdlemisi suured ja osa ta sissetulekutest — Riia ja Pärnu litsentsid — olid määratud sõjapidamiseks Saksamaal. Litsentsitulude valitsemine ja disponeerimine oli usaldatud Axel Oxenstierna kätte ja seega ära võetud Joh. Skytte käsutusest, kel nüüd tuli võidelda suurte raskustega, et eelarvet mõnesuguselgi määral täita. Sellest seisukohast on arusaadavad Johan Skytte püüded Gustav Adolphi juures Tartu gümnaasiumile ja õuekohtule saada kindlaid tuluallikaid Ingerimaa rendistest. Kuigi nende püüete teostumise läbi ja ka seetõttu, et osa litsentse anti Skytte käsutada, Liivimaa eelarve täitmine kergemaks muutus, ei saadud siiski omadega läbi. Liljedahli tööst näeme, et Skyttest jäigi Liivimaa rahandus lõplikult organiseerimata. Ka hiljemast, suure reduktsiooni eelajastust teame, et Liivimaa rahandus, kus nüüdki litsentsid täiel määral figureerisid tulude poolel, ei olnud korraldatav põhimõttel, et iga provintis iseennast kandku. Liivimaa eelarve lõppes ka kõige soodsamail rahuaastail puudujäägiga. Seepärast tuleks küll tugevamini kui seda Liljedahl teinud, allakriipsutada Gustav Adolphi liig suurt kergemeelsust Liivimaa kroonumõisade massilisel võõrandamisel.

Vaadelnud ka Liivimaa halduse korraldust ning Joh. Skytte vahetõrka ning läbirääkimisi Riia linnaga, mille refereerimine käesolevas ei ole võimalik, annab Liljedahl kokkuvõttena üldiseloostuse Joh. Skytte tegevusest. Skytte teotses osalt kuninga käest saadud direktiividel, kuid talitas mõneski küsimuses suure iseseisvusega. Vaadelduna üldeuroopalisest perspektiivist Skytte oli üks oma aja kõrgemaid riigiametnikke, kelle teotsemisvõime oli riigivõimu kindlustamise ja mitmekesisete alade unifitseerimispüüded. Skyttegi põhimõtteks oli „*unus rex una lex et grex unus*“, ent ta seisukohad selles olid resoluutsemad ja teravamad kui paljudelgi kaasaeglastel. Nii on seletatavad ka Skytte sagedased konfliktid

siinsete korporatsioonidega, Tallinna ja Riia linnaga ning Eestimaa rüütelkonnaga. Liivimaal Skytte otse takistas ühtlase rüütelkonna tekkimist, tema ajal see koostus veel kolme kreisi aadlist.

Liljedahl väidab: „Skytte ei näi tundnud olevat sümpaatiat liivimaalaste vastu. Jaheda formalismi joon, mida ta juures saab vaevalt salata, nähtavasti takistas teda astumast intiimsemasse kokkupuutesse „nende kaugel asuvate provintside“ rahvastikuga. Ta tundis võitmatut põlgust „jämeda ja vastiku barbaarsuse“ vastu, mille põhjustanud mitmekümne-aastane sõda, ja mis mõnesugusel määral oli sõltuvuses „ebamõistlikkude kommete“ ja „absurdsete õigusfantaasiatega“, mida hellitati Liivimaal. „Imelik ja kummaline rahvas“ oli Skytte juures kaunis pehme otsus liivimaalaste kohta. „Carelica capita“ oli ta mulje riialastest. Muidugi ei koheldud Skyttet ka liivimaalaste poolt suurema sümpaatiaga. Kaebused ta teotsemise vastu, rahulolematused ta reformide suhtes tõusid Liivimaa aadli juures tugevaks. Aastakümnel peale 1634. a., mil Skytte omal algatusel lahkus Liivimaa kindralkuberneri ametist, tulid ümberhindamisele peaaegu kõik Joh. Skytte uuendused.“ Liljedahl lõppotsus Skytte tegevuse kohta on aga järgmine: „Skytte võis omada suuri isiklikke nõrkusi, kuid ta kindralkuberneriks olemise aeg neis provintsidest kannab siiski teatava õigusega ta nime. Lõplikku lahendust reformiküsimustele Skytte ei andnud ja vaevalt saigi seda anda. Ta ainult algatas seda plaanikindlat tööd nende probleemide lahendamiseks, mis sisaldasid Rootsi võimu laienemises lõunapoolse Soome lahte. Organisaatorilised alussambad, mitte ainult Rootsi valitsusvõimule neil aladel, vaid üldse korraldatud ühiskonnale lodi Skytte poolt ja see tohiks anda „Skytte ajastule“ ta ilme.“

R. Liljedahl on oma monumentaalses ja teedrajavas töös tühjendavalt kirjeldanud esimest reformiperioodi Rootsi valitsuse ajal, mis teissugustes hilisemais oludes kahtlemata oleks tulnud suureks kasuks ka eesti rahvale. R. Liljedahlil, kelle huvi keskuseks oli Skytte isik ja kes selle kaudu lähenes meie maaga seoses olevaile küsimustele, on nüüd võimalik oma uurimistööd jätkata kahes suunas — kas käsitleda Joh. Skytte teisi tegevusalasid või jälle edasi teotseda Baltimaade ajaloo alal. See oleks suureks kasuks meiega ajaloo uurimisele, kui Liljedahl objektiivse, hoolsa ja andeka ajaloolasena valiks viimase tee.

Juh. Vasar.

Kirikute ja valdade arhiividest.

Allakirjutanu on puudutanud juba varemalt meie kirikute arhiivide küsimust (näit. kirjutises „Meie kirikute arhiividest“, — Vaba Maa 1932, nr. 179), kus ta on esitanud Keskarhiivi algatusel konsistoriumi poolt 1932. a. meie ev.-luf. usu kirikute arhiivide üle kor-

raldatud ankeedi tulemusi, ja rõhutanud kirikuarhiivi tähtsust eriti maal kohaliku ajaloo uurimise edendamisele, ühtlasi nimetades, mille tähtis osa nende arhiivide korraldamisel ja kaitsmisel jääb kirikuõpetajaile.

Kuna järgnevas on näidatud allikaid, kust võimalik saada rohkesti väärtuslikku lisa nii meie kirikute kui ka valdade arhiivide olundi valgustamiseks, ei oleks tarbetu siin lühidalt kokku võtta konsistooriumi kaasabil 1932. a. korraldatud ankeedi tulemused. „Ankeet koguduste ja praostite arhiivide kohta“ sisaldas järgmised küsimused: 1. Kui suur on koguduse arhiiv (umbes mitu meetrit arhivaaletäis riuleid oma alla võtab)? 2. Arhiivi praegune asukoht (kas õpetaja kantselei, selleks ehitatud ruum, kiriku käärkamber või muu koht)? Kas on ruum arhiivile ohtlik (niiske, tulekardetav jne.)? 3. a) Mis aastaga algavad arhiivi vanemad dokumendid ja köited? b) Kas on ordu- ja rootsiaegseid pergamentdokumente? c) Kas on visitatsiooniprotokolle ja kirikuraamatuid (soov. ära tähendada, mis aastaist)? d) Kas on kirikukroonikaid (mis aastaga algavad)? 4. Kas arhiivimaterjal on terviklik (näiteks kas on olemas terve seeria kirjavahetust, visitatsiooniprotokolle jm.) või esineb puudulikult? 5. Kas on teada koguduse arhiivi materjalide hävinemise juhuseid varem ajal või revolutsiooni, okupatsiooni ja vabadussõja ajal ning mille läbi (tulekahju, röövimine)? 6. Kas arhiivis on mingi korraldus läbi viidud ja kas on arhiivi kohta olemas mõni nimestik?

Konsistooriumi andmeil 10. juunist 1927. a. on Eestis ev.-lut. usu praostkondi 20 ja kogudusi 178 (koos pihtkondade ja abikogudustega). Ankeedile vastasid 9 praostkonda ja 86 kogudust, nii siis umbes pool. Sellest arvust sisaldavad juba ennerootsiaegset aines-tikku 4 koguduse arhiivi, rootsiaegset 32, teised arhiivid algavad enamasti 18. ja 19. s., väike osa 20. sajandiga. Arhiivid on kannatanud õige rohkesti sõdade jm. sündmuste all — 41 arhiivi. Aines-tik on lünklik, kui mitte täiesti puudulik 48 arhiivis; üksi maailma- ja vabadussõja aegu on hävinenud osaliselt või täielikult 19 arhiivi. 95 arhiivist 38 on ohtlikus seisundis, ainult 36 arhiivi on enam-vähem korraldatud olekus ja neist omakord 12-1 on head arhiivinimistud. Neil andmeil võib konstateerida, et eriti maakoguduste arhiivide seisund on õige halb. Seesugune arhiivide unustusse jätmine põhjeneb kas arhiivi hooldava asutise või isiku vähese huvi või mitte küllalt hindava suhtumisega arhiivile, osalt ka sobivate alalhoiuruumide puudumisega. Allakirjutanu rõhutas sel puhul asjaolu, et kui kohtadel ei suurene arusaamine arhiivide tähtsusest, samuti huvi oma koduümbruse mineviku vastu, siis vaevalt on loota olukorra peatset paranemist. Kirikuarhiivid peavad jääma sinna kihelkonda, mille üle nad teateid sisaldavad; see aitab elustada huvi kohaliku ajaloo harrastamise vastu. Kuid kirikuõpetajad peaksid siin agaramalt

tegutsema, sest nad saaksid sel alal väga palju ära teha. Ei ole mõeldav, et oma kogudust tõsiselt armastav õpetaja mingit huvi ei tunne ka kiriku mineviku vastu, ja ta leiab ikka aega selle enamaks tundmaõppeks.

Täiendavalt sellelaadilisele ainekule, mis kirikuarhiivides kihelkondade ajaloo kohta leidub, saame andmeid Eestimaa konsistooriumi arhiivist ja üksikute kihelkondade kirikuraamatuid ning arhiivist, mis asuvad praegu Riigi Keskarhiivis, saabununa osalt deponeerimise teel ev.-lut. usu kirikute konsistooriumilt Tallinnas, kingitustena ja üleantuna üksikute koguduste poolt, suurel määral aga ka Kohtu- ja Siseministeeriumi Perekonnaseisuaktide Arhiivi (vanemad Põhja-Eesti kirikuraamatud) ja Läti Riigiarhiivi (Lõuna-Eesti kirikuraamatud) kaudu. Ses suhtes tulevad arvesse ka Saaremaa konsistooriumi, Harju, Viru, Järva, Saaremaa ja Tartu-Võru ülemkirikueestseisjaametite arhiivid¹⁾. Perekonnaseisuaktide arhiivis Tallinnas asuvad kirikute personaalraamatud 1834. a. peale. Neis riiklikes arhiivides on pühendatud rohkesti tähelepanu kirikuajaloole tähtsate materjalide korraldamisele; tahaks loota, et ka kohapeal kihelkondades jõutakse lähemal ajal nii kaugemale, et hakatakse korraldama kirikuarhiive, ühtlasi asetades neid kuivadesse ja tulekindlatesse kohtadesse. Praegu aegajalt kuuldub, et mitmelgi õpetajal on põhjendamatu kartus, et riigiarhiivid soovivad koguduste arhiive tuua üle ja liita oma kogudega, kuid seegi ei suuda mõjustada, et võetaks käsile arhiiviainekstiku korraldamine ja ei oldaks nii umbusklik uurijate või ülikooli poolt välja saadetud stipendiaatide vastu, kes teadusliku töö ülesandel soovivad kohapeal kihelkondades kasutada kirikuarhiivi.

Et olukord nii on, seda iseloomustavad kujukalt ka need ev.-lut. usu maakoguduste arhiivide kirjeldused, mis leiduvad Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi poolt kümne aasta jooksul välja saadetud ajaloolise traditsiooni kogujate aruandeis. Need kirjeldused on ühtlasi väärtuslikuks lisaks kirikuarhiivide praeguse olukorra valgustamisele, sisaldades palju täielikumaid andmeid, kui seda eelnimetatud ankeet suudab pakkuda.

Kuid need aruanded sisaldavad ka kirjeldusi enamiku meie vallaarhiivide kohta. Allakirjutanu on ses suhtes läbi vaadanud 96 ajaloolise traditsiooni aruannet 91 kihelkonna üle²⁾. Kuigi need kirjeldused tõendavad mitmel korral koostaja vilumatust arhiivinduslikes küsimustes, mõnikord naiivsust jne., annavad nad üldiselt siiski rahuldava ülevaate küsimustest, nagu arhiivi ainekstiku ajaline ja ruumiline ulatus, korraldamise tase, ruumid ning arhiivi saatus

¹⁾ Eesti Riigi Keskarhiivi tegevuse ülevaade (ERKA toimetised nr. 2), Tartu 1932, lk. 105—107, 114—115 ja 125—126.

²⁾ Aruanded asuvad Eesti Kultuurilooles Arhiivis.

minevikus. Olenedes sellest, kui tõsiselt traditsiooni koguja arhiivide küsimust on võtnud, leidub sagedasti mitte üksi lühikene kirjeldus arhiivi üle, vaid ka selle üksikasjalisem nimistu või pealiskaudsem ainekogu liigituse loend. Kui ajaloolise traditsiooni aruanded on koostatud mitme koguja poolt sõnaliste rahvamälestuste mõnes osas lohakalt ja kontrollimatult, kohati ilmse teadmiste puudumisega, nii et nende kasustamine peab uurija poolt sündima suure ettevaatusega, siis arhiivide kirjelduste suhtes olukord on parem, kuigi leidub stipendiaate, kes nähtavasti ei ole raiskanud palju vaeva isiklikult arhiivide ülesotsimisega ja dokumentide läbivaatamisega.

Kokku leidub 96 aruandes 549 arhiivi kohta lühemaid või pikemaid kirjeldusi, teateid arhiivide hävinemise kohta 32, üldse andmeid 581 arhiivi kohta. Esmakordselt on pea terve Eesti ala (täielikult puudub ainult Petserrimaa) väiksemad arhiivid, maal asuvad arhiivid, süstemaatsemalt kirjeldamist leidnud. Peale ev.-lut. usu kirikute ja valdade arhiivide on kirjeldatud suur hulk vene-õigeusu maakoguduste, koolide, mõisate ja ka üksikute alevite arhiive. Maakondade kaupa vaadeldes saaksime arhiivide kirjelduste kohta järgmise skeemi:

M a a k o n d	A r h i i v i d					
	ev.-lut. kogu- duste	ap. õige- us. ko- guduste	valla-	kooli-	mõisa-	muud
Virumaa . . .	9	2	32	19	4	1
Järvamaa . . .	7	—	18	13	5	2
Harjumaa . . .	10	2	30	29	2	3
Läänemaa . . .	17	1	28	5	4	1
Saaremaa . . .	7	2	5	—	1	—
Pärnumaa . . .	7	12	35	7	2	1
Viljandimaa . . .	8	7	29	19	6	9
Tartumaa . . .	16	10	56	19	1	2
Valgamaa . . .	3	—	13	6	—	—
Võrumaa . . .	6	4	31	—	—	—
Kokku . . .	90	40	227	117	25	19

Nii on kirjeldatud umb. 80% kogu meie ev.-lut. usu maakoguduste arhiividest ja umb. 32% maal asuvaist ap.-õigeusu koguduste arhiividest³⁾. Vallaarhiividest leidub umb. 75% kohta kirjeldusi, ja kui lisada siia teated 11 hävinenud arhiivi kohta, tõuseb see prof-

³⁾ Eesti Aadress-raamat 1932, lk. 220—223 avaldatud andmeil leidub meil 123 ap.-õigeusu maakogudust (kaasaarvatud Petserrimaa, Peipsi ja Narvajõe äärne).

sent 78-ni⁴⁾). Näiteks Läänemaa 34 vallast on kirjeldatud 28, Tartumaa 64 vallast 56 ja Pärnumaa 41 vallast 35 vallaarhiivi. Peale 117 kooliarhiivi kirjeldamise nimetatakse 5 hävinemist, 25 mõisaarhiivi jäänuse juures märgitakse 10 täieliku hävinemise juhust; 19 muu arhiivi all leiduvad ka kahe linna- ja kahe aleviarhiivi kirjeldused.

Suure hulga arhiivide kohta on stipendiaadid kas kopeerinud olemasoleva nimistu või selle ise pealiskaudsemalt koostanud. Neist ning teistest andmetest, mis toodud arhiivide kohta, nähtub, et suur osa meie vallaarhiivides asuvat ainekogu algab 19. sajandi keskelt. Protokollid, magasiitade raamatud, revisjonikirjad, kirjavahetus kihelkonnakohtu ja adrakohtunikuga, väljunud kirjade kontseptid, laeka ja pearahmaksu, üldse maksustamise kohta käivad raamatud ja dokumendid, mõisate aastaaruanded, passiraamatud, tagavaraväelaste registratuurid, vaestele abiandmise, perekonna- ja rüügetepanemise raamatud, lauajuhendid ja elanikkude nimistud moodustavad tähtsama osa vallaarhiivide materjalist. Majandusliku jõukuse tõus ja rahva hariduse arenemine 19. sajandi teisel poolel peegelduvad kujukalt neis dokumentides; kuid siin leidub ka loendamatu palju statistilisi andmeid valla üle, mäljaaastate ja väljarändamise kohta käivat ainekogu. Kohaliku ajaloo tundmaõppimisel see materjal on igatahes vältimatult tarvilik ja tähtis. Paljudes valdades on ka vallaarhiivides vallakohtute protokollid, mis mõnikord sügavale 19. sajandi algusse tagasi ulatuvad.

Vallaarhiivide seisund on õige sagedasti väga halb. Vallasekretäride praeguse töökoorma juures ei tule palju imestada, et arhiive ei suudeta korraldada. Kuid siingi näib mõnikord ilmselt huvipuu- dus tegev olevat. Ometigi tuleks sellele eriti rõhku panna, sest maailmasõja tagajärjel on paljud vallaarhiivid segamini löödud, osalt või täielikult hävitatud; Vene ajal ei omistatud erilist tähelepanu vallaarhiivile. Tulemuseks on praegu mõne arhiivi muutumine pea täieliseks prahihunnikuks.

Vallaarhiivide plaanikindla korraldamise küsimusele on meil iseseisvusajal vähem tähelepanu pööratud, kui asi seda nõuab. Lätis on vallaarhiivide korraldamisega seotud asjaolusid võrdlemisi põhjalikult puudutatud, seal ei puudu isegi eriuurimus valla- ja kihelkonnaarhiivide hävinemise või reevakueerimise ning säilinud arhiivide praeguse olukorra üle⁵⁾). Meie vallaarhiivid on ainese säilimise mõttes märksa õnnelikumad kui Läti omad; sellepärast peak-

⁴⁾ Ibid., lk. 165—172 andmeil on Eestis 374 valda. — Võib lisada, et R. Keskarhiivis samuti asuvad 15 vallavalitsuse ja 22 vallakohtu arhiivid või nende osad, peale selle üksikud raamatud mitmest vallaarhiivist.

⁵⁾ Vt. J. Kronlīna, Latvijas pagastu un draudžu archivi, — Izglītības Ministrijas Menešraksts 1921, nr. 5, lk. 458—472.

sime palju elavamalt asuma vallaarhiivide korraldamisele, selgitades tarbekorral selle vajadust laiematele ringidele.

Seni on vallaarhiivide ainese säilitamise ning teadusliku kasutamise mõttes ilmunud kirjutisi H. Sepp'alt ja A. Perandi'lt⁶⁾. H. Sepp on seisukohal, et vallaarhiivide vanem ainekik tuleb koondata meie riiklikesse arhiividesse, päästes niiviisi seda hävinemise eest kohtadel. Kirjutise ilmumise ajal 1926. a. oli vallaarhiivide päästmiseks ja korraldamiseks tõepoolest veel õige vähe tehtud. A. Perandi omas vastuses leiab kohasemaks, et vallaarhiivide ainekik tuleb säilitada vastava koha ajaloo uurimise arendamisele soodustavamalt, nähes ühe arvatava võimalusena ette ka erilisi maaarhiive, milliste asutamise küsimus nii siis kui praegugi veel on üheks päevaküsimuseks eesti arhiivinduses.

Kohaliku ajaloo arendamise seisukohalt on tarvilik vallaarhiivide säilitamine vastava maakonna piirides. Kui vallaarhiivi ei saada kohapeal korraldada, siis peab maavalitsus vahele astuma ja seda sundima, või vastava arhiivi oma ajaloolise arhiiviga ühendama. Maavalitsuste kaotamise puhul, millest meil aegajalt kõnet, peaks jääma see ülesanne vastava maaarhiivi hooleks, milliseid tulevikus on kavatsus luua. Seesugusel kujul vallaarhiivide ainese korraldamine ja kaitsmine on ette nähtud ka üldise arhiiviseaduse kavandis, milline praegu ootab esitamist Vabariigi Valitsusele. — Kui vallaega maavalitsus ei suuda arhiivi hävinemise eest kaitsta, alles sel korral peab vahele astuma riiklik võim.

Kuid juba enne selle seaduse väljaandmist peaks maavalitsused tõsisemalt mõtlema vallaarhiivide küsimusele. Mõned maavalitsused ongi ses mõttes teinud tänuväärse töö; Harju maavalitsus pani maksma nii maavalitsuse enda kui ka vallaarhiivide alal kindlama korra ja selle tulemusi märkame ka juba stipendiaatide aruandeis Harjumaa kohta, kus märgitakse rida eeskujulikus korras ja ülevaatliku nimistuga varustatud vallaarhiive. Samuti agaralt on teotseenud Viljandi maavalitsus, eriti A. Siitam'i eestvõttel, pannes maksma vallaarhiivide korraldamise ja nimistamise normaalkava⁷⁾. Ka Viljandimaa mitmete vallaarhiivide seisund on väga hea, nagu seda tõendab ka Keskarhiivi poolt korraldatud arhiivide järelevaa-

⁶⁾ H. Sepp, Meie kohalikkude arhiivide ajaloolise aine koondamisest, — Ajalooline Ajakiri 1926, lk. 54—61; A. Perandi, Kuhu tulevad meie valdade arhiivid koondada, *ibid.*, lk. 154—157; H. Sepp, Vastuseks hra A. Perandile, *ibid.*, lk. 157—159.

⁷⁾ Harju maavalitsuse arhiivi kodukord, — Harju Maavalitsuse Teataja 1919, nr. 23, lk. 275—278; Arhiivide korraldus, — Maaomavalitsus 1926, lk. 197—212; Arhiivide korraldamisest uue juhatuskirja järele [ringkirjaliselt kõigile valla- ja alevivalitsustele], — Viljandi Maavalitsuse Teataja 1928, nr. 5, lk. 17—19; Juhatuskirja vallavalitsustele arhiivide korraldamiseks, *ibid.*, lk. 19—26 j. m. t.

tuse aruanne. Teised maavalitsused peaksid ses suhtes järele jõudma.

Maakoolide arhiivide ainek on oma ulatuselt õige kasin. Materjalid algavad enamasti 1870-ndail aastail; rohkesti on hävineanud arhiive tuleõnnetuste jm. tõttu.

Peab tunnustama, et ajaloolise traditsiooni kogujate poolt koostatud aruanded sisaldavad meie maal asuvate arhiivide kohta väga palju õpetlikku ja huvitavat. Olukord on kohati õige halb ainekukorraldamise mõttes, kuid siin on tähtis osa etendada just kohapealsetel tegelastel. Mõjustusi ja tarbekorral ka sundust peavad avaldama vallaarhiivide suhtes maavalitsused ja kirikute arhiivide suhtes konsistoorium. Peale selle mõlema liigi arhiivide korraldamise ja kaitse küsimuste lahendamise kuulub veel Arhiivinõukogu valdkonda. Selle töö ainult heatahtlik soovimine kipub kahjuks vähe vilja kandma.

Veel teiselt seisukohalt on need kirjeldused kasulikud: nad annavad uurijale võimaluse saada ülevaate sellest, milline ainek asub teatavas kihelkonnas, ilma et tarvitseks alati kohale sõita. Selles mõttes tuleb juhtidagi meie kohaliku ajaloo uurijate tähelepanu nende aruannete arhiive kirjeldavale osale.

O. Liiv.

Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooni- protokolle aastaist 1519—1522.

(Järg.)

Märjamaa.

Anno Domini etc. XXI dominica XVIII, que fuit dies sancti Mauritiij [22. IX], fecit reuerendissimus dominus Johannes episcopus Oziliensis visitationes sinodales circa ecclesiam parrochiam in Merriema.

Examinata et confessa.

Cubbias ville Payentack¹⁰⁾ dixit et confessus est quod quidam Wirtz Jurgen viuens in dicta villa exercet incantationes et diuinationes circa pecora infirma.

Decimatore de Telgst¹¹⁾ dicit quod filius Martini lesit et percussit matrem suam atque vernaculum suum interfecit.

Cubbias de Pagenkul¹²⁾ dicit quod quidam Michael colonus eiusdem ville assuetus est diuinare.

Cubbias de Heymer¹³⁾ dicit colonum Manto filium Jani percussisse et vulnerasse proprium patrem.

Cubbias de Waddemoysze¹⁴⁾ dicit quod Tonnijs filius Wirro-

¹⁰⁾ Payentack = Paeküla? Pädva?

¹¹⁾ Telgst = Telluste k.

¹²⁾ Pagenkul = Paeküla, võiks lugeda ka Pergenkul = Pargental = Tolli m.

¹³⁾ Heymer = Haimri k.

¹⁴⁾ Waddemoysze = Vaemõisa k.

leysz de villa Waddemoysze ipso die ascensionis domini mulierem quandam in publica platea vi suppressit et eandem inter coeundum suffocauit. Qua mortua in fluuio Treiden¹⁵⁾ eandem submersit. Que die secundo penthecostes denuo fuit inuenta et reperta.

Cubbias de Telgst confessus est quod Marten filius Hermanni de Kaybenkull interfecit filium Pati Jurgen. Hic Pati Jurgen assumptis filijs suis mox vindicauit homicidium atque interfecit dictum Marten propria autoritate et vi.

Idem cubbias de Telgst dicit, quod quidam Han viuens in villa Telgst violauit et cognouit sororem sue vxoris.

Cubbias de Waddemoisz dicit maximam partem colonorum ipsius ville extra matrimonium viuere.

Cubbias de Kirkotes ^{a)} de dominio Cristoffer Ixkullen confessus est duos colonos extra matrimonium in dicta villa viuere.

Cubbias de Telgst dicit in eadem villa quam plures indispensate et absque matrimonio viuere.

Cubbias Theodorici Varenszbeke hoc idem probat et quidam ^{b)} Jurgen et Mattis de villa Heymer depulerunt suas vxores et secundas sumpserunt.

Peter de Lumedhe¹⁶⁾ dixit quod Peter et Nicolas rapuerunt duas iuenculas, quibus corruptis eas dimiserunt.

Prompte pecunie ecclesie Merjema.

Item ahn peningen 54 marck minus 2 s. Item ahn schillingen 18 marck. Item ahn Horner gulden 66 marck. Item noich 2 Emden gulden. Item noich 1 Klemmer gulden. Item noich 6 marck ahn ferding stucke. Item noich 2 punt roggen und 3 punt gersten.

Debita eiusdem.

Wolmer Ixkul tho Lakede tenetur 12 marck renthe.

Reynolt Varenszbeeke tenetur 20 marck thoir boluchtinge.

Item noich sall Didrick Varenszbeke inmanen 13 marck vnd 11 s.

Clenodia eiusdem ecclesie.

Item 1 nie sulueren vorguldene monstrantzie mit 1 milthisedech¹⁷⁾.

Item 1 missingen monstrantie mit 1 melchistdech¹⁷⁾.

Item noich 1 voirguldet melchistdech¹⁷⁾.

Item 1 stande pacificail cum reliquijs.

Item 4 sulueren appoll[e]n.

Item 2 vorguldede kelcke mit 2 patenen vnd 1 vnuerguldet kelck mith 1 patenen.

Item 1 klein verguldet Ihesus kroen.

Item noch luttick loesz suluer dair ein sulueren lopel von gemaket.

¹⁵⁾ Kõnesoleva jõe nimi, arvatavasti hilisem Tõringi jõgi.

a) Mellin'i kaardil Kirkota.

b) Tekstis kahekordselt.

¹⁶⁾ Lumedhe = Limandu k.

¹⁷⁾ Või melchisedech.

Item 1 sulueren busse pro viatico.

Item 1 sulueren busse pro crismate.

Item 1 nye fluellen mantel vnser lewen frowen mit 7 groite knoipe mit der Dwcker wapene, noich synt vp den mantell 28 vorguldede spangen vnd 1 vorguldet arne mit 1 sulueren herte vnd vp Ihesus mantel 2 groite spangen mith der Loeden wapen, vnd 1 sulueren signum rinck.

Item 1 perlen hwensmide mit 3 groiten stuecken.

Item ein groit supperl vnd 1 guelden doick.

Item 1 krallen kragen mith 3 vorguldeden knopen.

Item noich 1 dechlichs hwensmide von 5 stucken vnd ein dechlichs krage mit 3 kleinen knoipe mith 1 supperl vnd eyn olt gulden doick.

Item voir Marien altair ein antipendium mit 18 groite sulueren spangen mit der Loiden wapen vnd noich vp den beiden byhenckstellen 50 spangen klein vnd groit.

Item ein antipendium voir sancthe Annen altair dair op 24 brede sulueren spangen.

Item 2 ornaît, 1 missail, 2 olde kappen, 1 altare portatile.

Item op deme antipendio vor deme hoyen altair 85 spangen suluer vnd vorgult, klein vnd groith.

Item op deme kleinen Marien bilde, dat op deme hogen altair steyt, 40 spangen klein vnd groit vnd 1 klein adeler vorgult.

Item noich 1 sulueren kruitze op deme hogen altair.

Item op den altaren tho hope 11 tynnen luchtere.

Pühalepa.

Anno Domini millesimo quingentesimo vicesimo secundo die diuisionis apostolorum [15. VII] reuerendissimus dominus, dominus Johannes episcopus Oziliensis visitationes sinodales circa ecclesiam Poylepp¹⁸⁾ in insula Dageden fecit.

Examinata et confessa.

Item de gemene oldesten bwre des gantzen kespelsz bodancken in aller christlyker ordenunge dem kerckheren vnd nyctes in kenem gebreke, vorsumenysse, vorhinderynge ofte erdenckent nyer funde se tho gedrengen in syn genuth vnd rechtychheyden sych syner hebben tho boelagen.

Item van der kercken rhente ofte inkumpsth dar deyth de ampfhman deme werdigen heren vogede tho Szoneborg boschaadt van.

Item de oldesten bwren botugen, dath des kosters szoer Hinryck nw vorleden Johannes Baptiste van deme lande vorlopen, syn echte wyff laten sittende vnd eynes anderen echte wiff van erem manne myth sych genomen.

Item ock hebben de gemene bwre sych boclageth vnd botugende seggen apenbar, wo de zelige her bisschopp Johannes Orgasz hochlofflyker gedechtnysse hadde myth dem besten vnderrycteth vnd bolearth dem zeligen w. heren Delwyck, dath he neene bathe

¹⁸⁾ Pühalepa.

naemn noch van saeth koren ofte broth koren, alsz nemlich van itzlykem lope twe kullmeth, szo woll van saeth alsz broeth koren. Szodaner guder vnderrychtynge heren Delwyge boscheen, heft sulkenh aff gestalt vnd allene den lethsten lopp vpgehupeth genomen. Dar nha vorth in ankumpsthe heren Aleff Forstenberges sodane bouen geschreueene bathe, alsz twe kullmeth vp ein iszlych lopp, isz wedder ahngelkomen vnd gebruketh beth vp dusse tydt.

Item noch boclagen sich de gemene oldesten vnd andere bwre alle, dath se wyder vorperseth vnd boschatteth werden an bathe des moltes, neemlich vp itzlich punth tho geuen¹⁹⁾ $\frac{1}{2}$ lopp moltes to geuen¹⁹⁾, welcker boschattynge her Aleff Forstenberg angehoben vnd szodant beth ahn dusse stunde noch gehalten, wo woll sze bouorhen in olden tyden nycht mheer den anderthalue kullmeth vp ein punt moltes an bathe geueuen hebben.

Clenodia ac ornamenta ecclesie parrochialis Pwyelepp.

Item eine kleine sulueren vorguldene monstrantyen.

Item twe vorguldene kelcke vnd twe patenen tho deme hogen altare. Item ein lanck pacificale.

Item ein agnus dei.

Item twe sulueren appullen.

Item ein sulueren busse pro sacramento vnctionis.

Item twe gantze ornate.

Item twe corporalia.

Item twe missyngen luchttere vnd 2 tynnen luchttere vp deme hogen altare.

Item twe olde missalia.

Ad altare sancti Anthonii.

Item ein ornaeth.

Item ein vorgulde kelck myth 1 patenen vnd 1 corporaell.

Item twe tynnen luchttere vnd 1 iseren lucher.

Item ein klein olde missale.

Ad altare sancte Catharine.

Item twe tynnen luchttere.

Keina.

Anno Domino etc. vicesimo secundo ipso die sancti Alexij episcopi et confessoris [17. VII] reuerendissimus dominus Johannes episcopus Oziliensis apud ecclesiam parrochiam Keinsz²⁰⁾ in iasula Dageden sinodales visitationes celebrauit.

Clenodia ac ornamenta ad summum altare.

Item dree kelcke vnd 3 patenen, dersuluigen twee vorguldedh myth 2 patenen, vnd ein vnuorguldedh myth 1 patenen.

Item ein monstrantie vnuorguldedh.

¹⁹⁾ Teinekord to geuen nähtavasti liigne.

²⁰⁾ Keinsz = Keina.

Item ein sulueren agnus dei myt einer sulueren keden.
 Item ein sulueren cleen crutze vpp holte genegelt.
 Item ein sulueren cleen viaticum.
 Item ein koperen viaticum vorguldedh.
 Item dree gantze ornatn.
 Item dree missalen.
 Item dree corporalen.
 Item dree par tynnen appullen.
 Item ein sulueren kreszemsz busse.
 Item twe blyen luchtere.
 Item Marien rock van brwen athlaesz myth vorgulden spangen vnd ein kroen mith vorgulden spangen.

Ad altare diue Virginis Marie.

Item twe blyen luchtere.
 Item ad altare sancti Nicolai twe blyen luchtere.
 Item ad altare diui patris Anthonij twe blyen luchtere.

Anseküla.

Anno etc. vicesimo secundo reuerendissimus dominus Johannes episcopus Oziliensis vicesima prima augusti in villa Salm Anskull²¹⁾ vp Sworff per sinodalem visitationem hec sequentia a colonibus ibidem totius parrochij ac offitij examinata et confessa accepit.

In der wacken Salm Anzkull en bwr genompth Hanno bokant hefft he des amphthannes haluen verkroget dussen sommer twe tunnen beersz, sunder tho jaer verkrogeth sall hebben achte tunnen.

Item Christoffer Lode sted in sinem kroge beer verkrogeth in deme dorpe thor Salm.

Item noch sal Christoffer Lode eynen haken landes erffloesz lanth bruken van zeligen Jurgen Wrangell, vogeth thor Arenszborg, vorgunth in der wacken Salm, vnd hefft vp den haken gesath dree entfothlynge mynes gnedichsten heren erffbwren, vnd geuen Christoffer den heyten dar von.

Item Christoffer Lode sal in dusser wacken Salm vyff haken landes bositten myth seuen maensz, de mynes g. heren erffbure syen, vnd gyfft nenen tyensz dar van, ock nycht den buren tho hulpe.

Item Hinrich Choruer sal thor Salm vp gensz syde der beke vele vth bwen vnd gyft nene gerechtycheyt dar van. Vnd sal mynes gnedichsten heren erffbwren achte vnder sych wonhafftych hebben genompth Storm Jeppe, Micheel mith 3 par ossen, Matthis Velkener, Andresz syn broder, Matthis Michelsz broder, Mennicke Matthysz, Hinth van Leuell, Hans Mollerpoyck.

Item in dusser wacken Salm solen vyff haken woste vnd erffloesz liggen, de nycht gebрукeth werden.

Item de bwre hebben bokanth, dat de amphthman Wolmer Wedwes ehen gegeuen ein tunne beersz vnd ethen, dath se ehm eynen stall vor der Arensborch vpgesath vnd gedecketh hebben.

²¹⁾ Salme ja Anseküla.

Item ock klagen de bwre, dath se vth allen wacken de korde holden vnd wachten moten deme ampthmanne tho Thorck²²⁾ im howe.

Oloff kullewardi thor Salm non scit pater noster neque credo. Meli Wilkenz nouit pater noster, sed ignorat credo.

Jurgen Vstallo non scit credo.

Item de wacke tho Kaymer²³⁾ secht se mothen deme ampthmanne de korde im howe Torck holden, werth das wes vorlaren vp im houen, dath moten se dubbelt botalen etc. De mageth dryfft mheer spalkes vnd jammers mith allen korde bwren, den[n] de amptman suluer.

Item Christoffer Lode sall Ochtel Hermen alle syn kweck genomen hebben vnd darna wedder gegeuen vp 1 ossen vnd 1 koe nha ock heft Christoffer deme suluigen Hermen afgetogen $\frac{1}{2}$ haken landes, den he noch hefft in bosyth, vnd de suluyge bwre muste dechlykesz in syne arbeyde syn de wile he amptman waesz.

Item Christoffer Loden sine einthfotlynge bruken de gemenheit vnd willen der wacken nycht tho hulpe geuen.

Item de gemene bwre samptlych vnd bsunder des kespelsz Anskull bodancken deme kerckheren in aller christlyker ordnung vnd synersz sych nyctes hebben to boclagen.

Confessa et querimonia parrochianorum Cerlle²⁴⁾ vpp Sworff.

Oloff Scortack clageth, dath Hinrick Koruer eme heft so vele landes af getogen, dar men 6 lope korensz muchte in seyen, dath botugeth ock Hannus Andressoer de dorwardi.

Item de bwer van Torck clagen, dath Hinrick Koruer heft eyn stucke landes vam stychte, dath lant myth eynen stychteschen bwre Andresz gebeten bosath.

Item Hansz Tolner sall veer mynes gnedichsten heren bwren vnder syck wonhaftych hebben, botuget de gantze wacke to Torck, by namen Karge Peter mith 2 par ossen vnd 3 koye, Jurgen [mit] 1 par ossen, 2 koye, Hannus [mit] 1 ossen vnd 1 koe, Pawel Snick [mit] 1 ossen vnd 2 koye.

Item Mattys Jacobson boclageth sick, dat Tolner ehm genomen heft ein punt landes vnd en stucke hoyslages, dar he 3 foder hoyes jarlych plach vp tho meyen.

Item de ampthman heft to jar in allen dorperen gekrogeth vnd duth jar nicht, sunder allene im howe to Torck.

Item Andres Simon boclageth sych, wo Hynryck Koruer syne schele heft em syn perth doyth gebeten.

Item noch gedachte Andres sich boclageth, dath ehm zelige Lepsz is schuldych gebleuen dree marck.

Item Hinrick Koruer nympt allen fysch tegeden, vnd senth nha dem slote nycht, szo de rekenschopp des ampthmansz myth bryngeth. An dem suluigen orde sall vele fyssches fallen ock vele

²²⁾ Torgu möis.

²³⁾ Kaimri küla.

²⁴⁾ Sääre.

fremde bwre dar solen fysschen, den tegeden in al Hinrick Koruer vpborth vnd entfenckth.

Item de ampthman heft alle jar (vp duth jar nha) erfloesz lanth gebruketh, Doen de beste fysschefanck vnd arbeides tyth wasz musten de bwer danck vnd mest vp den ackeren foren. Duth hebben de bwer van Cerle vnd Torck gesecht vnd geclageth.

Item Turgell Barbara boclageth syck der meyerschen de sze gans blodych hefft geslagen, welck de stranthvogeth ock botugeth vnd meer andere bwre, vnd mynem gnedichsten heren sze dath blodige dock gewesen.

Item Michell Enge²⁵⁾ boclageth syck de ampthman em gewundeth vnd moth im stede im howe brwen vnd arbeiden, vnd doer nummer vor de boke komen sych sulkenz boclagende vmme fruchten des ampthmanne.

Item alle de fysschere musten thojar deme ampthmanne wulle vorspynnen vnd Jacob Meltsoen hefft vorspunnen feytych ellen vnd neen loen dar vor gekregen.

Item alle kespell lude der kercken Cerell bodancken dem kerckheren, dath se godes denste hebben vnd alle christlyke gebore en doyth vnvorsumlych.

Kihelkonna.

Anno etc. vicesimo secundo reuerendissimus dominus Johannes episcopus Oziliensis vicesima tertia mensis augusti in curia sua vp Kilkunde²⁶⁾ sinodali visitatione hec confessa et querimonia a proprijs suis colonis accepit.

Item alle de bwre seggen, dath de ampthman Johann Lewerck heft to jar geseyeth dre punt roggen vp ses stucke vnd duth jar twelff loppe roggen vthgeseyeth vnd 12 lope gersten.

Item vth der zee syen vp gefysschedt szezsz myszngesz luchtere, hyr van heft Jesper Sasse dree der kercken tho Woldell geueu vnd dree tho slote gesanth myth ethlykem losen tuge.

Item de ampthman Johan Lewerck sall alle tydt der bwere perde ryden, vnd boclagen sych der korde ganz sere im howe dechlykes tho holden, ock der meyerschen haluen myth der bwre perden tho ryden.

Item Matthysz Kersell vnd Marth Vstallo boclagen syck de ampthman ene ethlycke hoyslege genomen van 6 fedemen.

Item de bwre des gantzen amptes boclagen sych alle, dath de ampthman alle de lope vpgehupeth an allerley koren sal inmeten laten, vnd de bwer noch dar tho slaen, de so nycht in meten willen, dyth sal Jasper Sasse vpgebracht hebben vnd to voren nycht gewesen.

Item de ampthman sal den bwren nycht mheer geuen vpp 1 lop roggen, als szezsz s. vnd vp 1 lopp gersten ock seesz s.

²⁵⁾ Enge = Hänga küla.

²⁶⁾ Kihelkonna.

Item de bwer van Letheuer²⁷⁾ boclagen syck seer der tho druncke, de sze touoren deme ampthmanne nycht gegeuen hebben alleyne by Jasper Sassen tyden.

Item de bwer gemenlych botugen vnd boclagen, wanner de oldesten des ampthmanne capper nycht na synen willen vpsnyden, szo werden van deme ampthmanne de oldesten myth den anderen bwren geslagen.

Item Jurgen de meyer heft Meltosz van Lemmall²⁸⁾ eyn ketelhaken genomen, dath he nycht thor korde kwaem in den hoff vnd jwelyck wacke gyfft deme meyer ein lopp kornesz.

Item Jaspar Oloffsoene hefft de meyer en ketelhake genomen vor vo[r]sumenyse des howes korde.

Item de meyer Laurensz Steen ock vor de korde ein byel genomen.

Item de buer van Vettherock²⁹⁾ vnd Keymer³⁰⁾ klagen ouer Jurgen Loden, dath he dusse nagescreuene erffbwre mynes g. h. sal vnder sych bositlych hebben, genompth Peter Peltzer, Matthe ein junge van 12 jaren mith 2 par ossen, veer koye vnd twe perdemoder.

Item Arent de smyth tho Leteuer hefft bokant, wo Jasper Sasse hefft eyn swarth perth van em kofft, ein tunne soltes alleyne em dar vor gegeuen.

Anno Domini etc. vicesimo secundo reuerendissimus dominus Johannes episcopus Oziliensis vigilia diui Bartholomei apostoli [23. VIII] fecit visitationes sinodales circa ecclesiam parrochiale[m] Kilekunde.

Examinata et confessa.

Item Vince Nicolas vth der wacken Virotall³¹⁾ bokenth, dath Medda Haen heft en wyff vnd synth nycht getrweht.

Item Nicolas Vro vth der wacken Vthlas³²⁾ bokenth, dath Kore³³⁾ Jacopsz wyff sal de lude vnd dath kweck segenyngen.

Item alle de bwr bokennen vnd clagen, dath se alle dath koren, welck se tho brode nemen, moten vp jwelyck lopp twe kullmeth bathe geuen.

Item Vince Nicolasz non scit credo. Hermen Leuell non scit credo.

Item Lauri kullawardi vth der wacken Mustell³⁴⁾ bokenth, dath Willeste Hyntho vnd Nano ock tho Mustell kullawardi leuen myth eren wyuen in vnechte.

27) Letheuer = Leedri küla.

28) Lemmall = Lömala küla.

29) Vettherock = Vedruka k.

30) Keymer = Kaimri k.?

31) Virotall = Virita k.

32) Vthlas = Odolätsi k.

33) Kore = vist hilisem Kõõru k.

34) Mustell = Mustjala.

Item kullewardi der wacken Leeck³⁵⁾ bokennet, dat Paye Berth leuet in vnechte.

Item Calmithse Jaco van Mustell non scit pater noster neque credo.

Janus Janne van Wemmes³⁶⁾ ignorat pater noster atque credo.

Clemens Kuthmos³⁷⁾ syn soen nescit pater noster atque credo.

Berth in Armeschen gesinde der wacken Othlasz non scit pater noster neque credo.

Clenodia eiusdem ecclesie.

Eyn gulden ornate cum singulis requisitis.

Eyn roth fluel ornathe cum suis requisitis.

Eyn nye leuerferuen athlasz ornate cum omnibus attinentijs.

Eyn olth ornathe cum requisitis.

Twe korkappen.

Vyff boedele altare cum eorum pallis.

Dre myssynges luchttere vnd twe tynnen luchttere vp dem hogen altare.

Ein sulueren vorgulde monstrantye.

Ein koper vorgult viaticum.

Ein sulueren viaticum van ein marcklodych suluer pro condendis sanctorum reliquijs.

Ein sulueren crutze.

Twe sulueren appullen.

Ein sulueren agnus dei myth einer korten sulueren keden thom pacificaell.

Dre vorgulde kelcke myth dren vorgulden patenen.

Dre vnuorgulde kelcke myth dren vnuorgulden patenen.

Ein vorgulde sulueren bretze.

Dree corporalia, dree missalia, ein antipnoner bock vnd ein graduael boeck.

Item dath lydenth vnses heren hefft veer stucke suluersz.

Item vp vnser leuen frowen altaer ein suluer vorgulde kroen, ein suluer laude, twe sulueren agnus dei mith twen sulueren keden, eyn lanck krallen snor myth veer sulueren Anthonijs crutzen, seuenteyn vorgulde schalen, vyff vorgulde knope, acht vnd dertych veerkantye vorgulde spangen.

Item ein feriaell huensmyde vnd ein feriall rock myth velen losen sulueren vorgulden spangen. Eyn suluer vorguldeth adcleer, eyn suluer pater noster ock ethlycke vndussche pennynck suluer, twe grote tynnen luchttere vnd ein klen myssyncksz lucher.

Item in sunte Anthonius kyste eyn vorguldeth kelck vnd ein vorguldeth patene, twe sulueren apullen, eyn sulueren agnus dei mit eyner sulueren keden, eyn groen damasschen ornathe cum singulis requisitis, eyn klen groen damasschen altaer kussen.

³⁵⁾ Leeck = Läägi k.

³⁶⁾ Wemmes = Vöhma k.

³⁷⁾ Kuthmos = arvatavasti pärastine Küdema k.

Item am sunthe Antonius bilde eyn sulueren agnus dei mith eyner sulueren keden, dree sulueren Antonius crutze mith twen grofte sulueren pater noster stenen vnd achte klene krallen, dre myssynges luchtere vnd ein tynnen luchter.

Item ad altare sancti Olauī dre tynnen luchtere, vnd in der kapellen isz ein bosloten kyste thor gilde dar de bwer den slotell tho hebben.

Item ad altari sancti Nicolai twe tynnen luchter[e] vnd ein missyncks pipen luchter.

Debita ecclesie Kylekunde.

Item Jurgen Lode veer hundert marck ad vicariam sancti Anthonii houethstoll tenetur, et ad eandem vicariam in redditibus elapsis acht vnd twynty ch marck debet.

Item idem Jurgen Lode der kercken schuldich ysz fufty ch marck.

Item de kerckher her Johan Knolman schuldich is der kercken dree vnd veerty ch marck, ein last vnd twe punt gersten.

Item alle blocke syn vnboseen, dar de kercken vormunder vnd de oldesten bwre de slotel to hebben vnd nycht tor stede gewesen, vnd ethlych meer loes gelt vngetalt der kercken vnd den hilgen horende.

E. Blumfeldt.

(Löpp järgneb.)

Varia.

Alfred Vaga. Eesti kunsti ajalugu. Esimene osa: kesk-aeg. Eesti Kirjanduse Seltsi kirjastus 1932.

Uudse ja nõudliku ülesande teostamisele on asunud Alfred Vaga, hakates koostama Eesti kunsti ajalugu. Mõõdunud aasta lõpul ilmus tolle teose esimene, keskaega käsitlev osa. On tõesti hädavajaline, et saaksime ometi viimaks ülevaate oma maa kunsti varadest. Ja seniste kunstiajalooliste uurimuste ja kirjeldavate materjalide koondamise ning reastamisega on A. Vaga sooritanud tänuväärse töö. Jääb vaid kahetseda praeguse väljaande kuju. Teos pole küllalt ladus ja kokkuvõtlik, annab liig palju raskesti loetavaid ehitistekirjeldusi ja arhitektuur-detaile, et olla täiesti populaarteaduslik väljaanne. Aga teisest küljest — igasugusest allikate tsiteerimisest loobumise ja meetoodilise külje nõrkusega ei saa ta pretendeerida teadusliku töö nimele. Teos on midagi kahepaikset ja jätab sellepärast ebamäärase mulje.

Autor mainib eessõnas, et ta seni ilmunud uurimusi paljudeski küsimis on suutnud oluliselt õiendada ja täiendada. Kuna autor kuskil pole ära märkinud allikaid, ei tea lugeja, kus algavad autori iseseisvad uurimused või kus põhjeneb kunstiteoste käsitus vaid endisel literatuuril. Praegusel kujul kaovad ära võib-olla mitmedki Vaga isiklikud uurimused: ei oska ehk neid otsidagi ja hinnata. Enamail juhtudel ei tea lugeja, kelle vaate, kelle dateeringuga tal tegemist on, kas autori, või mõne vana bafti kunstiajaloolase omaga. Literatuuri loetlemisest peatükkide järele ei piisa: sellest ei selgu ometi, palju vastavast kirjandusest autor on omaks võtnud.

Veel ütleb autor eessõnas, tal tulnud kriitiliselt läbi töötada kogu seni ilmunud paiguti väga pealiskaudne ja ebatäpne kunstiajalooline kirjandus.

Täiendavalt peab lisama, et autoril ka häid ja põhjalikke uurimusi on olnud kasustada. (Näit. Kjellinilt, Freymuthilt, Kühnertilt.) Just neile põhjenevad järgud kuuluvad ka A. Vaga kunstiajaloo parimate hulka. Ja paistab mõnigi kord, et just ebatäpset vana kunstiajaloolist kirjandust pole küllalt kriitiliselt läbi töötatud.

Suuremat ümberorienteerumist meie kunsti balti perioodi arenguga seotud põhiküsimustes, mida autor eessõnas eriti rõhutab, nende ridade kirjutaja kahjuks ei näe. Et meie keskaja kunstis on esikohal Saksa mõjud, peab mõnna A. Vaga juba oma arhitektuuri käsitluse alul. (Lk. 18: „eeskätt Westfaal, Preisi ordumaad ja hansalinn Lüübek“). Et nii arhitektuuris kui skulptuuris, alates 13. saj. teisest poolest, esineb tähtsa mõjustajana Ojamaa, oli prof. H. Kjellini lemmik-idee, mida püüdis igati propageerida ja tõestada. Sama peab kordama A. Vagagi.

Meie provisorset ja mitmeti puudulikku kunstiajaloo oskussõnastikku on autor tänuväärset täiendanud ja õiendanud, kuigi enamik oskussõnu ometi on pärit tema enese poolt suuremalt osalt tarvitamiskõlbmatuks tunnistatud Ak. Kirjandusühingu oskussõnastikust.

Kuna meie keskaegses kunstis valdavas enamuses võrreldes teiste kunstialadega on säilinud arhitektuur-teosed, on ka käesoleva teose neljast peatükist pühendatud tervelt kolm arhitektuurile ja ainult üks teistele kunstiharudele.

A. Vaga leiab õigusega, et keskajal on meil erilist rõhku pandud sõjalisele arhitektuurile, kuna suurtes Euroopa maades just kiriklik arhitektuur esikohta omas. Hästi on esile tõstetud Tallinna müüride tugevus ja imposantsus võrreldes näit. Saksamaa keskaegsete linnade kindlustustega. Oieti toonitatud keskaegse Tallinna ainulaadne ja valdav seisukoht oma kindlusliku ilmega teiste Baltimaade linnade seas.

Autor väidab (lk. 76): „teatav romaani vaim oma masside jõulise raskepärasusega ja monumentaalse tüsedusega“ jääb kindlusarhitektuuris püsima kogu gooti stiiliperioodil. Nende ridade kirjutaja laiendaks seda väidet ka Eesti ala kirikuarhitektuurile. Siingi esineb täisgootika vaid üksikuil juhtudel ja siis peamiselt linnakirikuis. Maakirikute ruumiareng ja ruuni-iseloom säilitavad kogu keskaja romaanimeelsele ülemineku-ajale omased põhijooned. Gooti vormikergust, vertikaaljoone domineerivust ning ülespoole sihitud dünamismi leiame väga vähe. Gooti konstruktsiooni moodustavad ristroided, teravkaar ja toestik — tugipiidad ja tugikaared, kusjuures ristroided on olulisemad.

Enamikus meie keskaegseis kirikuis ei esine roided, vaid rood-ristvõlvid s. o. lihtsad servjoontega ristvõlvid. Roided esinevad peamiselt Saare-Lääne kirikutegrupis, mis oma arhitektuuri kauniduse poolest üldse silma paistab. Siin soodustab seda ka A. Vaga poolt mainitud nn. Saaremaa marmor. Ent neiski kirikuis on roided tihti enam dekoratiivse iseloomuga, kui konstruktiivse; nad ei moodusta gooti skeletti, vaid liigendavad kaunistavalt setearhitektuuri.

Tugikaart meie kirikuis üldse ei esine; tugipiidad on tihti hilisemad juurdeehitused müüride ja tornide kindlustamiseks. Ainus järjekindlalt esinev gooti element meie gooti-perioodi kirikuis on teravkaar. Järjelikult pole neis ehitusis palju gootikat. Autor käsitleb oma kunstiajaloo kõiki Eesti territooriumil leiduvaid kunsti-muistisi, mis küll peamiselt sakslaste loodud ja varem tuntud nn. Balti kunsti nime all. Miks hülgab siis autor üht Eesti riigi nurka, kus leidub ometi midagi nii omapärast ja huvitavat nagu Petseri klooster? Loetakse ju tolle kloostri päritolu XV sajandi viimasest veerandist (Uspeni kirik asutati juba 1473). Ja kui ka selle

kreeka-õigeusu linnuskloostri lähem kirjeldus järgneks kunstiajaloo teises jaos, peaks ometi kloostri vanemate muististe kirjeldus kuuluma käesoleva ande piiridesse. Muidugi on see uudne ja raske ülesanne, aga kas mitte seda tänuväärsem? Ülevaatlikus Eesti kunsti ajaloo ei tohiks öieti olla sellist tühikut.

Kirikuid käsitleb A. Vaga neid grupeerides tüüpide järele: basiilikad, kolmelöövilised kodakirikud, kahelöövilised kirikud ja ühelöövilised kirikud. Kas just see grupeerimislaad kõige otstarbekohasem, on küsitav. On ju meil terve rida kodakirikuist ümberehitatud basiilikaid, mis ei esita mingit puhast tüüpi. Kas ei annaks ülevaatlikumat pilti ajalooline jaotus, kirikute grupeerimine vanaduse järjekorras. Kuna autor nii kui nii pea kõiki käsitletud kirikuid dateerib, oleks see süsteem temal olnud täiesti läbiviidav.

Teine küsimus on küll see, kas autor mõnigi kord dateeringuid pole liialt kergel käel määranud, andes tihti aastakümnete piirid.

Kas on Väike-Maarja kiriku ehitusaasta toodud autori poolt kontrollitud andmetel, või toob temagi teate Adolf Richteri järele? (A. R., Die Alterthümer der estländischen Landkirchen. Balt. Monatschrift, Jhrg. XXXV, Bd. XI; Reval 1893.)

Kui autor toob üksikasjalisemaid ehitiskirjeldusi, on ta vastutav oma andmete täpsuse eest. Ehk ta peaks mainima allikat. Näiteks, lk. 132 autor väidab, et kõigil Järva kodakirikuil eeskojad ja käärkambrid on hiljem ehitatud. See ei ole õige: Peetri kiriku käärkamber kuulub vastuvaidemata kiriku ehitamisaega.

Ja lõppeks — sarnases väljaandes poleks ju vaja tuua paljudest kirikuist lähemaid kirjeldusi. Võiks üksikasjalisemalt tutvustada vaid mõnda tüübilisemat ja huvitavamat ning teisi ainult loetella. Nüüd on antud rida ehituskirjeldusi, mis ometi teadusliku täpsusega kontrollitud ei ole. Kontrollimata materjali näitena võib veel mainida E. Kühnerti järele toodud Pärnu Niguliste kiriku plaani, kus torn on valesti paigutatud. Endiste uurimuste kriitilisel läbitöötamisel on autoril mõndagi jäänud kahe silma vahele. Kjellini järele (H. Kjellin, Die Hallenkirchen Estlands und Gotland; Lund 1928) väidab A. Vaga Ambla kapiteelide ornamentika tihedat sugu- lust kahe Ojamaa maakiriku (Helgvi ja Barlingbo) vastavate raidkaunististega. Sellele vaidles vastu O. Freymuth (Ajalooline Ajakiri 1929) tõendades, et Kjellin on eksinud. Barlingbo kiriku kooriosa vastavate raidkaunististega on hiljem varasemaks dateeritud saja aasta võrra — umb. 1180. Kui Ambla kirikut sellest sõltuvaks teha, saabub Amblale liiga varajane, ajalooliselt võimatu dateering.

Karja kiriku käsitlus põhjeneb muidugi täiesti Kjellini ammutavale monograafia. Seda imelikum tundub asjaolu, et Vaga peab otsitaks Kjellini väidet kiriku ehitajast arhitektist-ojamaalasest, kes enne Saaremaale tulekut viibinud mõni aeg Riias, Skånes ja Badenis. A. Vaga leiab Karja arhitektuuris kaugelt enam ühist Saksa kui Ojamaa kunstiga. Kuna Ambla kiriku puhul autor pikema jututa on nõus Kjellini ojamaalasest-meistriga, Karja kiriku puhul ta ei ole. Tähendab, autori meelest evib Ambla enam ojamaalikke jooni kui Karja. See tohiks küll kaheldav olla.

Autor kirjeldab kõiki teisi Saaremaa kirikuid, jättes mainimata ainult Püha kirikut.

Täiesti vaikides läheb autor mööda Hiiumaa kirikutest. Nende ridade kirjutaja ei tunne lähemalt Hiiumaa kirikuid, aga Keina ja Pühalepa peaksid ju olema keskaegsed ja neid tuleks vähemalt mainida, kui ei omata lähemaid andmeid.

Läänemaa ühelöövilisi kirikuid käsitleles poleks ülearune mainida Märjamaa omapära: aknad ainult pikihoone lõunaseinas, põhjasein akendeta. See on ainulaadne juht Eestis ja vist kogu Baltimail.

Anda mõjustavat osa ka Eestile „Balti-Põhja-ala“ maade vastastikutel mõjustustel on sümpaatne ja Eesti ala puudutavas kunstiajaloolises literatuuris uudne väide. Oleks tõesti tänuväärne jätkata neid A. Vaga üritusi, eriti uurida meie kindlusarhitektuuri mõjustusi Soome omale.

Elsbet Parek.

Schweden und Nordeuropa. Selle pealkirja all on „Deutsche Gesellschaft zum Studium Schwedens“ Saksas Rootsi tundmaõppimise süvendamise otstarbel hakanud avaldama nii uurimusi kui ka populaarteaduslikke käsitusi. Nagu väljaandja prof. dr. Johannes Paul (Greifswald) oma saatesõnas mainib, tahetakse selles seerias võimaldada ilmumist ka teostel, mis mitte erilisel ei käsitle Rootsi asju, kuid mis Põhja-Euroopa ja Balti kultuurkonda kuuluvate küsimuste esitamiseks suudavad teenida taoteldavaid sihte.

Seni on ilmunud kolm esimest vihku sellest väljaandest, mis trükitehniliselt silmapaistvalt kõrgel tasemel (Ostsee-Druck und Verlag in Stettin). Esimene vihik (1932; 40 lk.) pealkirjaga „Gustav Adolf und Deutschland“ asetab käsitluse keskusse Rootsi ajaloo silmapaistvaima kuju. Sissejuhatuses selles, Gustav Adolphi ühe seni tundmata pildiga kaunistatud vihkus on saksa ajalooeaduse vanameistri, 1929. a. surnud prof. Dietrich Schäfer'i uurimuslikust pärusest jäänud fragment, milles antakse põgusais joontes Gustav Adolphi isiku kuju. Mitte vähem haarav pole Greifswaldi professori Johannes Paul'i kirjutis: „Unsere Stellung zu Gustav Adolf.“ Autor, kes oma kolmekõitelise monumentaalse uurimusega Gustav Adolphi kohta (1927—32) on tõusnud vastuvaidlemata selle Põhjamaade kangelase parimate tundjate hulka, püüab oma kõnesolevas kirjutises selgitada Gustav Adolphi kohta käivate erinevate hinnangute põhialuseid, mis peamiselt konfessionaalset laadi. Ta näitab muuseas ka, kui absurdne on väide, mida omal ajal Schillergi esitanud, et Gustav Adolphi surm olnud Saksamaale õnneks.

Seeria teise vihuna ilmus (1932; 50 lk.) Greifswaldi väitekiri Kari Schärping'ilt: „Stimmung und Verhalten der Bevölkerung Schwedisch. Pommerns im Wandel der Zeit von 1806—1820.“ Selles uurib autor rikkaliku trükitud ja trükkimata materjali põhjal Uus-eespommerni (1720. a. Rootsi kätte jäänud Pommerni osa) Rootsist lahkulöömise algatust kohaliku rahvastiku poolt. Veenvalt on tõestatud siin väide, et rahvastiku laiemale hulkadele tol ajal polnud veel omane Preisi poole püüdev mõtlemis-suund, kuigi paljud viimasega ühinemist kogu südamest igatsesid.

Üldajaloolse tähtsamaks kirjutiseks on kolmandas vihkus (1933; 21 lk.) Erlangeni professori dr. Otto Brandt'i Kopenhaagenis peetud ettekanne: „Der Kampf um die Ostsee am Vorabend der Französischen Revolution.“ Ka see kirjutis põhineb arhiivandmestikul (Kopenhaagenist, Stockholmist ja Berliinist). Kokkuvõtlikes joontes esitab autor võitlus *dominium maris baltici* eest vikingiajast peale, mida pärast Rootsi suuruseaja langust jätkasid Taani ja ka Vene, Preisi ja Poola. 1788—1790 olnud Rootsi-Taani ja Rootsi-Vene sõja põhjused, kuningas Gustav III isiku kuju ja fanaatiline patriotism on Brandtil selgesti esitatud ja võitluse lõpptulemus, Põhjamaade poliitilise tasakaalu kindlustus, hästi esile toodud.

Berliin.

R. Seeberg-Elverfeldt.

Vastutav toimetaja: **H. Kruus.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**
K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1933.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab 1933. aastal senisel kujul oma ilmutist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemas ringkonnas väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vīgrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub oktoobris. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.